

**T.C.
İZMİR KÂTİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**HAKÎM SENÂÎ'NİN “AKILNÂME” ADLI
ESERİ**

Yüksek Lisans Tezi

AHMET OĞUZ ILDIR

İZMİR-2021

**T.C.
İZMİR KÂTİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**HAKÎM SENÂÎ'NİN “AKILNÂME” ADLI
ESERİ**

Yüksek Lisans Tezi

AHMET OĞUZ ILDIR

DANIŞMAN: DOÇ. DR. HAMİDE ULUPINAR

İZMİR-2021

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “**Hakîm Senâî’nin “Akılînâme” Adlı Eseri**” adlı çalışmanın tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

26\07\2021

Ahmet Oğuz ILDIR

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

HAKÎM SENÂÎ'NİN “AKILNÂME” ADLI ESERİ

Ahmet Oğuz ILDIR

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı

Bu çalışma hicri V/VI asırları arasında yaşamış olan sûfî şair Hakîm Senâî'nin hayatını, eserlerini, etkilerini ve *Akılname* adlı eserindeki tasavvufî kavramların tespitini ve bunların Tasavvuf Tarihi açısından değerlendirilmesini içermektedir.

Gazneliler devrinde yaşamış olan Hakîm Senâî, tasavvuf açısından son derece önemli bir şahsiyettir. Zira o, tasavvufî mesnevinin kurucusu sayılmış, didaktik şiiri, tasavvufî içerikle ilk defa o birleştirmiş ve şiirde kalenderiyât tarzını ilk defa o kullanmıştır. Böylelikle başta Ferîdüddin Attâr ile Mevlânâ olmak üzere Sa'dî-i Şirâzî ve Hâfız gibi birçok sûfî şaire hem şairlik hem de tasavvufî yönüyle tesir etmiş ve ilham kaynağı olmuştur. Hatta Mevlânâ eserlerini yazdırırken, sohbet ve vaaz ederken Senâî'nin eserlerinden sıklıkla yararlanmıştı. *Mesnevî*'nin yazılmasında da Senâî'nin büyük bir payı vardır.

464/1072 yılında Gazne'de doğan Senâî ömrünün bir kısmını Mevlânâ'nın doğum yeri olan Belh'te geçirmiştir. Methiye şairi olarak şiir söylemeye başlayan ancak bir süre eğlence içinde yaşamını geçirdikten sonra takva ve fazilet yolunu seçen Senâî, tasavvufî mesnevî geleneğinin güçlü bir temsilcisi olmuştur. 525/1131 yılında yine Gazne'de vefat etmiştir.

O, tasavvufî görüşlerinin bulunduğu küçük bir mesnevisi olan *Akılname* adlı eserinde aşkı, akla üstün tutmuş, aşkı hayatın anlamı olarak görmüştür.

Ancak o, aklın önemini ihmal etmemiştir. Şeyh olmadan sülûkun bir öneminin olmadığını vurgulamış, tarikatın ve sâliklerin özelliklerinden bahsetmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Hakîm Senâî, Mesnevi, Akılname, Senâî Âbâd.

ABSTRACT

Master's Thesis

HAKIM SANAI'S WORK NAMED "AQLNÂME"

Ahmet Oğuz ILDIR

Izmir Kâtip Çelebi University

Graduate School of Social Sciences

Department of Basic Islamic Sciences

This study aims to examine the life, works, and effects of the Sufi poet Hakim Sanai, who lived during the fifth and sixth centuries Hijri, and the mystical concepts in his work known as *Aqlnâme* and to evaluate them in terms of the history of Sufism.

Hakim Sanai, who lived in the period of the Ghaznavids, is an extremely important person in mysticism. Considered the founder of mystical masnavi, he combined didactic poetry with mystical content for the first time and used the kalenderiyyât style in poetry for the first time. Thus, many Sufi poets such as Attar, Rumi, Saadi Shirazi and Hafez, were influenced and inspired by both his poetry and mystical methods. In fact, while writing, conversing and preaching, Mevlana often used Sanai's works. Sanai made a great contribution to the writing of the *Masnavi*.

Born in Ghazni in 464/1072, Sanai spent part of his life in Belh, the birthplace of Rumi. Sanai started to sing as a poet of praise, but after spending part of his life in entertainment, he chose the path of taqwa and virtue and became a strong representative of the mystical masnavi tradition. He died in 525/1131, again in Ghazni.

In his work *Aqlnâme*, which is a small masnavi with mystical views, he prioritized love over reason and saw it as the meaning of life. However, he did not overlook the importance of reason. He emphasized the idea that the mystical

path is not important without a sheikh, and talked about the characteristics of the sect and saliks.

Keywords: Sufism, Hakim Sanai, Masnavi, Aqlnâme, Sanai Abad,

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	ix
ÖNSÖZ	x
GİRİŞ	1
1. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖNEMİ	1
2. ARAŞTIRMANIN AMACI	1
3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ	2
4. KAYNAKLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ	2
4.1. ESERLERİ	2
4.2. TASAVVUFÎ KAYNAKLAR	3
4.3. ARAŞTIRMA VE İNCELEMELER	3
5. HAKÎM SENÂÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM	5
5.1. SİYASÎ DURUM	5
5.2. EDEBÎ VE TASAVVUFÎ DURUM	6
BİRİNCİ BÖLÜM	8
HAKÎM SENÂÎ'NİN HAYATI, ESERLERİ VE ETKİLERİ	8
1.1. HAYATI	8
1.1.1. İsmi, Nesebi, Doğum Yeri ve Tarihi	8
1.1.2. Tasavvufa İntisabı	11
1.1.3. Seyahatleri ve Hacca Gidişi	13
1.1.4. Vefatı	14
1.1.5. Menkıbeleri	15
1.1.6. Mezhebi	17
1.2. ESERLERİ	18
1.2.1. <i>Hadikatu'l-hakika ve şeri'atu't-tarika</i>	18
1.2.2. <i>Seyru'l-ibâd ile'l-meâd</i>	20

1.2.3. <i>Divan</i>	21
1.2.4. <i>Akılname (Senâi âbâd)</i>	21
1.2.5. <i>Aşknâme</i>	22
1.2.6. <i>Kârnâme-i Belh</i>	22
1.2.7. <i>Mekâtib</i>	22
1.2.8. <i>Tahrîmet 'ul-kalem</i>	22
1.2.9. <i>Tarîku 't-tahkîk</i>	23
1.2.10. <i>Bâğ-ı İrem ve Ğarîbnâme</i>	23
1.3. ETKİLERİ	23
1.3.1. Tasavvuf Edebiyatına Etkileri	24
1.3.2. Mevlânâ'ya Etkileri	27
İKİNCİ BÖLÜM	31
<i>AKILNÂME</i>	31
2.1. MESNEVİLER	31
2.2. <i>AKILNÂME</i> 'NİN ŞEKİL VE MUHTEVÂ ÖZELLİKLERİ	32
2.3. <i>AKILNÂME</i> ADLI MESNEVİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ	33
2.3.1. Akıl	33
2.3.2. Aşk	35
2.3.3. Şeyh-Sâlik	36
2.3.4. Tarîkat	38
2.3.5. Tevekkül	39
2.3.6. Semâ	40
2.3.7. Zikir	42
2.3.8. Mârifet-Ârif	43
2.4. TERCÜMEDE İZLENEN YÖNTEMLER	44
2.5. <i>AKILNÂME</i> MESNEVİSİ'NİN TERCÜMESİ	46
SONUÇ	109
KAYNAKÇA	111

KISALTMALAR

c.	: Cilt
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
h.	: Hicri
m.	: Miladi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
ö.	: Ölüm tarihi
s.	: Sayfa
s.a.v.	: Sallallâhu aleyhi ve sellem
sy	: Sayı
t.y.	: Tarih yok
trc.	: Tercüme eden
vb.	: Ve benzeri

ÖNSÖZ

İslam'ın ihsan boyutunu temsil eden tasavvuf, tarih boyunca her iklimden Müslümanların benimseyerek yaşamına kattığı bir içsel öğretiler manzumesi olmuştur. Bu öğretileri insanlara aktaran rehber şahsiyetler bunu kimi zaman edebî eserler vasıtası ile yapmışlardır. İşte bu şahsiyetlerden biri de Hakîm Senâî'dir.

Hayatında ilkleri barındırmasıyla, fikirlerinde Horasan marifetinin nüvelerini bulduğumuz Hakîm Senâî'yi incelemenin önemli olduğu düşüncesiyle bu çalışmayı yaptık. Zira birkaç ansiklopedi maddesi ve bir iki küçük makaleden başka bu konuda akademik bir çalışmaya rastlayamadık.

Çalışmamız giriş, iki bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmanın genel yapısı (konusu, amacı, önemi, yöntemi ve kaynakları) belirtilmiş, dönemin genel durumu hakkında bilgi verilmiştir. I. bölümde Hakîm Senâî'nin hayatı, eserleri ve etkileri hakkında bilgi aktarılmış. II. bölümde ise *Akılname* adlı eseri tercüme etmeye çalışarak içerisindeki tasavvufi kavramları ele almaya gayret ettik. Eserin mesnevi olması nedeniyle manzuma uygun beyitler halinde düzenledik. Ancak bu tercümeyi manzum bir tercüme şeklinde değil imkan dahilinde kafiyele dikkat ederek hazırladık.

Bu çalışmamda bana rehberlik yapan, yakın alâkasını, destek ve teşviklerini gördüğüm, katkılarından müstefid olduğum tez danışmanım Doç. Dr. Hamide Ulupınar hocama teşekkür ederim. Ayrıca maddi manevi desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen aileme ve sevgili eşime şükranlarımı sunarım.

Gayret bizden, tevfik Allah'tandır.

Ahmet Oğuz ILDIR

İZMİR-2021

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖNEMİ

Bu çalışmanın konusu sūfi şair Hakîm Senâî'nin (ö. 525/1131) hayatı, eserleri, etkileri ve *Akılnâme* adlı eserindeki tasavvufî kavramların tespiti ve bunların tasavvuf tarihi açısından değerlendirilmesidir.

Tasavvufî mesnevinin banisi olması ve tasavvuf edebiyatında ilkleri barındırması hasebiyle Senâî, pek çok şair ve mutasavvıfı etkilemiştir. O, Ferîdüddin Attâr (ö. 618/1221), Mevlânâ (ö. 672/1273), Sa'dî-i Şirâzî (ö. 691/1292) ve Hâfız (ö. 792/1390) gibi birçok edebî kimliğe sahip olan şahıslara etki etmiş ve onlara ilham kaynağı olmuştur. Mevlânâ sohbet ve vaazlarında Senâî'nin eserlerinden çokça yararlanmıştı. Hatta *Mesnevî*'nin yazılmasında büyük bir payı vardır, denilebilir. Ayrıca Dante'nin (ö. 1321) *İlahî Komedyâ*'sını da Senâî'nin bir eserinin etkisinde kalarak kaleme almış olduğu iddia edilmektedir.¹

Tasavvuf edebiyatında hafife alınmayacak bir konumda olan ve önemli sūfi şairleri etkileyen Hakîm Senâî ülkemizde çok fazla tanınmamakta ve eserlerinin tercümesi de bulunmamaktadır.

2. ARAŞTIRMANIN AMACI

Tasavvuf edebiyatında önemli bir konumu haiz olan Hakîm Senâî pek çok mutasavvıf şairin görüşüne yön vermiştir. Bu tezde Senâî'nin tasavvufî düşüncelerini ve bu düşüncelerini barındıran *Akılnâme* adlı eserinin tercüme edilerek tanıtılması amaçlanmıştır. Ayrıca eserde geçen bazı tasavvufî kavramların da tasavvufî açıdan tahlili yapılacaktır.

¹ Saime İnal Savi, "Hakim Senai ve Sayr Al-'İbad İla'l-Ma'ad", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, 10 (1979): 436. Bu eser Senâî'nin Seyru'l-ibâd ile'l-meâd isimli eseridir.

3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bu çalışmada ilk olarak literatür taraması ve değerlendirmesi yaptık. Hakîm Senâî'nin hayatı, eserleri, etkileri ve *Akılînâme* adlı eserinin konu edinileceği bu araştırmamızda sosyal bilimlerde kullanılan literatür tarama, açıklama, örneklem ve tahlil metotlarını kullandık.

Çalışmamızın yöntemi başta Hakîm Senâî'nin kendi eserleri, yaşadığı döneme en yakın tarihlerden itibaren yazılmış kaynaklar ve üzerine çalışılmış olan makaleler sıralaması dikkate alınarak yapılmıştır. Aynı zamanda tasavvufufla ilgili kavramlar Hakîm Senâî'nin kitaplarından, klasik tasavvuf kaynaklarından ve Mevlânâ'nın mesnevisinden istifade edilerek bilimsel metotlar ışığında irdelenecektir.

4. KAYNAKLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

4.1. ESERLERİ

4.1.1. *Divan*

Ülkemizde Süleymaniye ve Nuruosmaniye kütüphane kayıtlarında *Divan-ı Hakîm Senâî* adı altında Farsça yazma eserler arasında kayıtlıdır. Yaklaşık 13.346 beyit bulunduran eser, Senâî'nin birçok kaside, gazel, terkîb-i bend, tercî-i bend, kıta ve rubâîlerini ihtiva etmektedir. Çalışmamızda ise Müderris Razavî tarafından tashih edilen nüshayı kullandık. Özellikle çalışmamızın birinci kısmında bu eserden yer yer istifade ettik.

4.1.2. *Mekâtib*

Gazne'de basılan ve Nezir Ahmed tarafından yayımlanmış olan Senâî'nin mektupları bizlere çalışmamızın birinci bölümünde fayda sağlamıştır.

4.1.3. *Hadîkatu'l-hakîka ve şerîatu't-tarîka*

Senâî'nin en önemli eseri sayılan bu kitabı, Müderris Razavî tarafından neşredilmiştir. Türkiye kütüphanelerinde ise *Hadîkatu'l-hakîka ve şerîatu't-tarîka*, *Îlâhînâme* ve *Fahrînâme* adıyla kayıtlı yazma nüshaları mevcuttur. Eserin dili Farsçadır. Çalışmamızda, Müderris Razavî tarafından tashih edilen nüshayı esas alarak, özellikle çalışmamızın birinci kısmında istifade ettik.

4.1.4. *Akılînâme*

Tezimizin ana konusu olan *Akılînâme* hicri 1332 yılında Celâlî tarafından Gazne'de matba-ı Senâî'de 547 beyit olarak yayımlanmıştır. Çalışmamızın ikinci kısmında *Akılînâme*'nin bu baskısı esas alınarak tercümesi ve tasavvufi tahlili yapılmıştır.

4.2. TASAVVUFÎ KAYNAKLAR

4.2.1. *Nefahâtü'l-üns min hadarâti'l-kuds*

Abdurrahman Cami *Nefahâtü'l-üns min hadarâti'l-kuds* adlı eserinde Hakîm Senâî hakkında yaklaşık iki sayfalık malumat vermektedir. Çalışmamızın birinci kısmında bu eserden yer yer istifade ettik.

4.2.2. *Menâkıbu'l-ârifîn*

Ahmed Eflâkî (ö. 761/1360) tarafından yazılmış olan *Menâkıbu'l-ârifîn* isimli eser Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî ve Mevlevî tarikatı hakkında en geniş bilgileri ihtiva eden Farsça bir eserdir. Bu eserde Senâî'nin menkıbeleri de mevcut olduğundan çalışmamızın birinci bölümünde bu eserden yararlandık.

4.3. ARAŞTIRMA VE İNCELEMELER

4.3.1. “Senâî”: Ahmed Ateş (MEB İslam Ansiklopedisi, İstanbul-1965, c. X, s. 476-486).

Ahmed Ateş tarafından kaleme alınan bu ansiklopedi maddesi Türkiye’de Senâî hakkında yapılan ilk ve en geniş çalışmadır. Çalışma Senâî’nin hayatı, eserleri ve tesiri hakkında bilgiler vermektedir.

4.3.2. “Hadîkatü’l-Hakîka”: Mürsel Öztürk (*D.İ.A. İstanbul-1997, c. XV, s. 20*).

Mürsel Öztürk tarafından kaleme alınan bu ansiklopedi maddesi Senâî’nin en meşhur eseri *Hadîkatü’l-hakîka ve şerîatu’t-tarîka* hakkındadır. Çalışma eserin edebî yönünü ve tarihi sürecini anlatmaktadır.

4.3.3. “Mevlânâ’nın Üslup, Tasavvufî Fikir ve Meşrep Kaynaklarında Senâî”: Osman Nuri Küçük (*Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi Ankara-2005., c. VI, sy. 14/Mevlânâ Özel Sayısı, s. 455-472*).

Osman Nuri Küçük tarafından kaleme alınan bu makale Senâî’nin Mevlânâ üzerindeki etkilerini, bu etkinin nedenlerini, aralarındaki fikir ve meşrep bağıını, seyr u sulûk metotlarının benzerliğini anlatmaktadır.

4.3.4. “Mevlânâ’da Senâî Etkileri”: Hicabi Kırlangıç (*Nüsha: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi Ankara-2009, c. IX, sy. 28, s. 7-32*).

Hicabi Kırlangıç tarafından kaleme alınan bu makale Mevlânâ’nın eserlerinde Senâî’nin izlerini, Mevlânâ’nın Senâî’den yapmış olduğu iktibas ve nazirelerini içermektedir.

4.3.5. “Senâî”: Saime İnal Savi (*D.İ.A., İstanbul-2009, c. XXXVI, s. 502-503*).

Saime İnal Savi tarafından kaleme alınan bu ansiklopedi maddesi Senâî’nin hayatını, eserlerini ve etkilerini özet olarak anlatmaktadır.

4.3.6. *Ahvâl-i âsâr-i Hakîm Senâî*

Halîlî tarafından Kâbil’de basılmış olan bu eser Senâî’nin hayatı hakkında ilk defa bütün kaynakların toplu şekilde ele alınarak hazırlandığı bir çalışma olmuştur. Eserin dili Farsçadır.

İsmi geçen ansiklopedi maddeleri ve makaleler Hakîm Senâî’nin hayatı, eserleri ve etkileri hakkında yapılan ilk çalışmalardır. Biz de bu çalışmalardan istifade etmeye çalıştık. Yapılan bu çalışmaları karşılaştırarak tezimizde yararlandık, değinilmeyen meseleleri ise ulaşabildiğimiz tarihi kaynaklardan hareketle ortaya koymaya çalıştık.

5. HAKÎM SENÂÎ’NİN YAŞADIĞI DÖNEM

5.1. SİYASÎ DURUM

Hakîm Senâî Gazneliler Devrinde yaşamıştır. Miladi 963-1186 yılları arasında Horasan, Afganistan ve Kuzey Hindistan bölgelerinde hüküm süren Gazneliler, Türk Kayı Boyundan olan Sebük Tegin (ö. 387/997) tarafından kurulmuştur.²

Sultanlık, Gazneliler devrine kadar yalnızca halife için kullanılırken, ilk defa halife haricinde sultanlık unvanı verilen hükümdar Sebük Tegin’in oğlu Gazneli Mahmud (ö. 421/1030) olmuştur. Böylece o, İslâm dünyasında halifeden sonra ilk “sultanlık” unvanını alan ve kullanan hükümdar olma şerefine nail olmuştur. İslam’ı yaymak için Hindistan’a birçok sefer düzenlemesi ve bunda başarılı olması da Sultan Mahmud’un İslâm dünyası tarafından tanınmasını sağlamıştır.³

Gazneliler’in son yıllarında ise Selçuklu hükümdarı Sultan Sencer’in (ö. 552/1157) Oğuzlar tarafından esir alınmasının yarattığı kargaşayı ve Gazneliler’in

² Erdoğan Merçil, “Gazneliler” (İstanbul: DİA, 1996), XIII: 484; Ebu’l-Gazi Bahadır Han, *Şecere-i terakime* (Mezar-ı Şerif, 1660), 14.

³ Merçil, “Gazneliler”, XIII: 484.

bu sultanın yardımından mahrum kalmasını Gurlular Devleti fırsat bilerek Gazneli Devleti'ne son vermişlerdir.⁴

Hakîm Senâî'nin eserlerinde bahsi geçen dönem hükümdarları ise Gazne Sultanlarından İbrahim (ö. 451/1059), Mesud III (ö. 492/1099) ve Behrâm Şah'tır (ö. 511/1117). Senâî, *Kârnâme-i Belh* adlı eserinde Sultan İbrahim'i övmekte, diğer padişahların adları ise divanında geçmektedir. Bu şiirler onun genç yaşta methiye söylediğini göstermektedir. Daha sonraki şiirlerinden, kendisinde meydana gelen ruhî bir değişim sebebiyle saraydan uzaklaşarak inzivaya çekildiği anlaşılmaktadır.⁵

Resmi dilin Farsça olduğu Gazneliler'de aralarında Türk olan Ferruhî-yi Sîstânî (ö. 429/1037-38) ve Menûçihri-yi Dâmegânî (ö. 432/1040-41), Firdevsî (ö. 411/1020), Ebü'l-Ferec-i Rûnî (ö. 500/1107), Hakîm Senâî, Mesud-i Sa'd-i Selmân (ö. 515/1121), Eşref-i Gaznevî (ö. 556/1161) gibi yaklaşık dört yüz şairin olduğuna dair rivayetler,⁶ bir Türk devleti olan Gazneliler'in Fars edebiyatına ne denli katkıları olduğunu açıkça göstermektedir.

5.2. EDEBÎ VE TASAVVUFÎ DURUM

Dönem şairlerinden Firdevsî, eski Fars efsanelerinden oluşan manzum eseri *Şâhnâme* ile, ilk dönem kasidecilerinden olan Unsurî (ö. 431/1039-40) ve Ferruhî kasideleri ile; Senâî ise felsefî ve tasavvufî konularla harmanladığı öğüt ve hikmet şiirleri ile öne çıkmıştır.⁷

Fars edebiyatında tasavvufî şiirin Baba Tâhir Ebû Saîd-i Ebü'l-Hayr (ö. 440/1049), Hâce Abdullah-ı Herevî (ö. 481/1089) gibi şairlere ait rubailer ile başladığına işaret edilmekte ise de gerçek anlamda tasavvufu şiire sokup mükemmel örneklerini veren dönemin mutasavvıf şairi Senâî olmuştur. Başta Ahmed el-Gazzâlî (ö. 520/1126) ve Yûsuf el Hemedânî (ö. 535/1140) olmak üzere dönemin tasavvufî çevresi de hayli dikkat çekicidir.

⁴ Merçil, "Gazneliler", XIII: 482.

⁵ Saime İnal Savi, "Senâî" (İstanbul: DİA, 2009), XXXVI: 502.

⁶ Merçil, "Gazneliler", XIII: 483.

⁷ Zebihullah Safa, *Tarih-i edebiyat der İran* (Tahran: İntişârât-ı Kaknûs, 1373), I: 214.

Ahmed el-Gazzâlî, tasavvufta ağabeyi İmam Gazzâlî'den (ö. 505/1111) farklı bir yol belirleyerek ilim ve mârifete dayalı tasavvufî yaklaşıma karşın aşk ve vecde önem veren bir tasavvuf anlayışını yaymaya çalışmış ve aşk üzerine yazdığı *Sevânihu'l-uşşâk* adlı Farsça eseri de tasavvuf edebiyatında büyük bir öneme sahip olmuştur. Senâî ve Aynülkudât el-Hemedânî (ö. 525/1131) onun önde gelen talebeleri arasındadır.⁸

Yûsuf el-Hemedânî ise Ahmed el-Gazzâlî'nin aksine sahv ve temkini esas alan bir tasavvuf anlayışına sahiptir. Ahmed Yesevî (ö. 562/1166), Abdülhâlik-ı Gucdüvânî (ö. 575/1179), Senâî ve amcası Şeyh Saîd Lala onun önde gelen müritleri arasında zikredilmektedir.⁹

⁸ Süleyman Uludağ, "Aşk" (İstanbul: DİA, 1991), IV: 13; Süleyman Uludağ, "Ahmed el-Gazzâlî" (İstanbul, 1989), II: 70.

⁹ Necdet Tosun, "Yûsuf el-Hemedânî" (İstanbul, 2013), XLIV: 13.

BİRİNCİ BÖLÜM

HAKÎM SENÂÎ'NİN HAYATI, ESERLERİ VE ETKİLERİ

Üç alt başlıkta ele alacağımız birinci bölümde Hakîm Senâî'nin hayatından, eserlerinden ve etkilerinden bahsedeceğiz. Senâî'nin hayatına dair araştırma yaptığımızda pek çok bilinmezlikle karşılaşmaktayız. Zira kaynaklarda Hakîm Senâî hakkında yeterince malumat bulunmamakta ya da kaynaklardaki bilgiler çoğu zaman birbiriyle çelişmektedir. Buna karşılık divanından ve mektuplarından birtakım bilgiler elde etmekteyiz. Bu sınırlı bilgilerden hareketle hayatı, eserleri ve etkileri hakkında malumat verilmeye çalışılacaktır.

1.1. HAYATI

1.1.1. İsmi, Nesebi, Doğum Yeri ve Tarihi

Senâî'nin adı Avfi'nin (ö. 629/1232) *Lübâbu'l-elbâb*'ında: “Mecdüddin Âdem es-Senâî”¹⁰; Kâtip Çelebi'nin (ö. 1067/1657) *Keşfu'z-zunûn*'unda: “Muhammed Bin Âdem”¹¹; Molla Cami'nin (ö. 898/1492) *Nefahâtu'l-üns*'ünde ve Rıza Kulı Han'ın (ö. 1288/1871) *Riyazu'l-Ârifîn*'inde “Mecdüddîn Âdem es-Senâî”¹² şeklinde geçmektedir; Hakîm Senâî de kendi eseri olan *Hadîkatü'l-hakîka*'da;

هر که او گشته طالب مجد ست شفای او ز لفظ بولمجد ست

¹⁰ Avfi, *Lübâbu'l-elbâb* (Londra, 1906), II: 252.

¹¹ Katip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn* (Beyrut: Dar-i İhyai't-türas'il-arabi, 2008), 1: 645.

¹² Abdurrahman Câmî, *Nefahâtu'l-üns*, trc. Lamii Çelebi, 1993, 645; Rıza Kulı Han, *Riyazu'l-ârifîn* (Tahran, 1925), 246.

زانکه بجد شدم بنیست

کرد مجود ماضیم کنیست

«*Ebu'l-Mecd kelimesi, şeref ve itibar arayan kimsenin dudakları arasındadır. Bünye bakımından dedeme benzediğim için geçmişte künyemi Mecdûd yaptılar.*» demektedir.¹³

Şairin çağdaşı olan Muhammed bin Ali er-Reffâ, *Hadikatü'l-hakîka*'nın ön sözünde Senâî'den “Ebu'l-Mecd Mecdûd bin Âdem es-Senâî” diye bahseder.¹⁴ Buradan hareketle şairin künyesinin Mecdûd olduğunu ifade edebiliriz.

Ancak asıl isminin “Hasan” olduğunu da divanında birkaç beytinde beyan etmiştir.

پسری داری هم نام رهی از تو می خدمت او جویم من

زانکه نیکو کند از همنامی خدمت خواجه حسن بنده حسن

“*Kulunla adaş bir oğlun var, senden onun hizmetini istiyorum; çünkü adaşlık sebebi ile kul Hasan, efendi Hasan'a hizmet eder.*”¹⁵

حسن اندر حسن اندر حسنم تو حسن خلق و حسن بنده حسن

“*Güzel içinde, güzel Hasan'ım; sen güzel huylusun ve de Hasan, güzelin kölesidir.*”¹⁶

Yukarıdaki beyitlerden hareketle birçok yazar onun adını “Hasan” olarak ifade etmişler ve onlara göre “Mecdûd” sonradan bir unvan ve bir lakap gibi bu ada eklenmiştir.¹⁷

Hakîm kelimesi ise tasavvufî düşüncede “*İlâhî sırların ve gerçeklerin bilgisi, varlıkların var oluş amaçlarının kavranması, sebeplerle bunların sonuçları arasındaki ilişkilerde ilâhî iradenin rolünün keşfedilmesi*” anlamında olan hikmet kökünden gelmektedir. Hikmet kavramı taşıdığı anlam derinliğiyle, değerli ve gizli bir ilim olarak tarif edilmiş; bu ilmi, çaba sarf ederek kazanan

¹³ Hakîm Senâî, *Hadîka*, ed. Müderris Razavî (Tahran, 1329), 717.

¹⁴ Hakîm Senâî, *Hadîka*, 10.

¹⁵ Hakîm Senâî, *Divân-ı senâî*, ed. Müderris Razavî, 1968, 544.

¹⁶ Hakîm Senâî, *Divân-ı senâî*, 522.

¹⁷ Ahmed Ateş, “Senâî” (İstanbul: MEB İslam Ansiklopedisi, t.y.), X: 476.

kişiyse ise “hakîm” denilmiştir. Ahlâkî ve manevî arınmanın bir göstergesi olarak aralarında Senâî'nin de olduğu birçok sûfî bu lakapla meşhur olmuştur.¹⁸

Senâî ismi ise, parlaklık manasına gelen “Senâ” kökünden gelmektedir. Aslında bu künye Senâî'nin mahlası olmakla beraber kendi ismi zamanla Türkçe unutulmuş ve bu isimle meşhur olmuştur.¹⁹

Netice olarak diyebiliriz ki adı Hasan olan şair, “Ebu'l-Mecd Mecdûd bin Âdem es-Senâî” ismiyle kabul görmüş ve “Hakîm Senâî” olarak meşhur olmuştur.

Senâî, eserlerinde kendisinin iyi bir aileden geldiğini ve babasının adının Âdem olduğunu belirtmiştir.²⁰ Çocukluk, gençlik çağı ve aile hayatına dair bir malumat bulunmamaktadır. Ancak büyük sûfilerden Gazneli Raziyyü'd-din Ali Lâlâ (ö. 624/1227) Senâî'nin amcasının torunu olarak bilinmektedir.²¹ İyi bir eğitim aldığı da eserlerinden anlaşılmakta olan Senâî'nin mantık, kelam gibi ilimlerde de hünerlerini eserlerine aksettirdiği görülmektedir. Hatta gençliğinde Arapça yazan şairlerin şiirlerini de okumuş olduğunu anlıyoruz. Nitekim bir kasidesinde Cerir (ö. 110/728) ve Ferezdak (ö. 114/732) adlı iki Arap şairinden bahseder. Bu iki şair İslamiyet'in ilk yıllarında yaşamış olan ve şiirde eski üslûbu devam ettiren iki büyük hiciv şairleridir.²² Bu iki şairin birbirlerine hicivler söylemiş olduklarını ve aralarında husumet bulunduğunu Senâî'nin aşağıdaki beytinden anlamaktayız:

هست تا نفس نفیست باعث تعلیم دیو بود هم فر فرزدق داعیه جر جریر

«Aziz nefsinin şeytan aldattığı günden beri, sende Ferezdak'ın kuvveti ve Cerir'in de iddiası vardı.»²³

Senâî, şiirlerinde Horasan diyarı Gazne'de doğduğunu belirtir.²⁴ Senâî'nin doğum tarihinde ise ihtilaflar mevcuttur. Rieu (ö. 1902) doğum tarihini 437/1045 olarak verir. Ancak Senâî 524/1130 yılında yazmaya başladığı *Hadîka* adlı

¹⁸ Mustafa Kara, “Hikmet” (İstanbul: DİA, 1998), XVII: 518.

¹⁹ Ateş, “Senâî”, X: 476.

²⁰ Hakîm Senâî, *Dîvân-ı senâî*, 361, 745.

²¹ Abdurrahman Câmî, *Nefahâtu'l-üns*, 492.

²² Ali Şakir Ergin, “Ferezdak” (İstanbul, 1995), XII: 374.

²³ Hakîm Senâî, *Dîvân-ı senâî*, 287.

²⁴ Hakîm Senâî, *Dîvân-ı senâî*, 528.

eserinin en güvenilir nüshalarında altmış yaşında olduğunu belirtir.²⁵ Böylece Senâî'nin doğum tarihinin 464/1072 yılı olduğu anlaşılmaktadır.

1.1.2. Tasavvufa İntisabı

Senâî'nin tasavvufa intisabından önce eğlence içinde saray şairliği yaptığı bilinmektedir. Layhâr ile karşılaşmasının ardından tasavvufa yönelmiş, Yûsuf el-Hemedânî ve Ahmed el-Gazzâlî ile olan buluşmalarının akabinde ise tarikat yoluna girmiş olduğunu söyleyebiliriz.

Külhân-ı Layhâr olarak bilinen Layhâr, divan edebiyatımızda da adı sıkça geçen karakterlerden biridir. Nitekim divan şairi Nâbî (ö. 1124/1712) “*Makâle der-şân-ı Hakîm Senâyî Kaddesallahü Sırrahü'l-Azîz*” adı altında divanında 101 beyitlik bir mesnevi yazmıştır.²⁶

Rivayete göre Layhâr, Gazneli Mahmud'un torunları zamanında Gazne'de bir hamam külhanında yaşamını sürdürmeye çalışan, çöplüklerde bulduğu eşyalarla giyinen ve süflî bir hayat yaşayan, hamama gelip gidenlerin verdikleri ile karnını doyuran bir derviş olarak bilinmektedir.²⁷

Senâî'nin Layhâr ile karşılaşması şöyle hikâye edilmiştir; Sultan İbrahim el-Gaznevî kışın, bir Hindistan seferine çıkacağı sırada Senâî onu methetmek için bir kaside yazmış ve bunu hükümdara sunmak üzere erkenden evinden çıkmıştır. Saraya giderken yolda bir hamamın külhanında, şarap içmekte olan Layhâr'a rast gelmiştir. Bu meczup, sultanın kendi ülkesini nizama sokmadan, yeni ülkeler fethine gittiğini bahane ederek sâkisine “*Doldur şu kadehi de Gazneli İbrahim denilen herifin gözlerinin körlüğüne içeyim*” demiştir.

Bunu duyan sâki. “*Bu sözü doğru söylemedin, neden öyle olsun? O, adil ve hayır işleyen bir padişaktır, onu kötölemeyesin*” diye karşılık verince, “*Evet öyledir, ama o insafsız ve gözü doymaz bir heriftir. Daha Gazne'yi gerektiği*

²⁵ Hakîm Senâî, *Hadîka*, 720.

²⁶ Ali Fuat Bilkan, *Nâbî Divanı* (İstanbul: MEB yayımları, 1997), I: 434-443.

²⁷ Halîlî, *Ahvâl-i âsâr-i Hakîm Senâî* (Kabil, 1315), 17-18. Hatta İstanbul'da 18. yy. da yoksulluğun artmaya başlaması ile hamamda su ısıtmak için ateş yakılan yer anlamına gelen külhanlarda yatıp kalkan yetim ve kimsesizler çoğalınca külhani denilen bir ocak ortaya çıkmış ve külhanilik teşkilatı teşekkül etmiştir.

şekilde zapt etmeden böyle soğuk kış mevsiminde başka şehirler almak arzusundadır. O şehirleri de zapt ettikten sonra diğer memleketleri fethetmek isteyecektir” dedikten sonra sâkinin doldurduğu kadehi alıp içmiştir.

Sonra sâkisine “Şu şair dedikleri herifin, hakikati göremeyen gözlerinin körlüğü için doldur bir kadeh de ona içeyim” deyince Sâki: “İşte bu söylediğin sözün oluru yoktur, ey dost, Senâî hakkında kötü şeyler söyleme. Zira o zarif, güzel tabiatlı, seçkinlerin ve halkın beğendiği bir adamdır” diye cevap vermiş. Layhâr: “Aksine, o ne kadar da ahmak bir adamdır. Birkaç saçma sapan söz toplamış ona da şiir adını vermiştir. Her gün bir şeyler alırım ümidiyle de bir aptalın yanına gidiyor ve ona yaltaklık ediyor. Kendisinin şairlik ve saçma sapan şeyler söylemek için yaratılmadığını bilmiyor. Eğer kıyamet gününde ona ‘Senâî, bizim huzurumuza ne getirdin’ diye sorsalar acaba ne mazeret beyan edecek. Böyle bir adama aptaldan başka bir şey söylenmez” diye kelamını bitirmiş.²⁸

Hakîm Senâî, bu sözleri işittiğinde kendinden geçtiği ve bu sözün ona çok tesir ettiği rivayet edilir. Bunun üzerine mahluka hizmet etmekten vazgeçip meliklerin övülmesi hususunda yazılmış olan kasidelerini içeren divanını suya attığı ve zühd yolunu kendisine şiar yaptığı nakledilmiştir.²⁹ Bu rivayet konusunda Annemarie Schimmel (ö. 2003), Mevlânâ’nın eserlerinde Senâî’yi birkaç yerde zikretmesine ve ondan çokça beyitler almasına rağmen Külhânî’den hiç bahsetmemesine dikkat çekerek Senâî’nin tasavvufa yönelmesiyle ilgili “*etkileyici bir hikâye anlatılırsa da bu tutumundaki değişikliğin asıl nedeni açık değildir*” sözleriyle Layhâr hikayesine çok itibar edilmediğini belirtir.³⁰ Ancak şunu belirtmeliyiz ki Mevlânâ’nın eserlerinde Senâî’yi zikretmesi, Senâî’nin etkilendiği şahısları zikretmesini gerektirmez.

Kaynaklarda Senâî’nin bir hac dönüşü sırasında büyük sûfi Yûsuf el-Hemedânî ile görüştüğü hatta intisap ederek ona mürid olduğu geçmektedir.³¹ Yine kaynaklarda İmam-ı Gazzâlî’nin kardeşi olan meşhur mutasavvıf Ahmed el-Gazzâlî’nin talebesi olarak Hakîm Senâî’nin adı da zikredilmektedir. Zira

²⁸ Halîlî, *Ahvâl-i âsâr-i Hakîm Senâî*, 17-18.

²⁹ Abdurrahman Câmî, *Nefahâtu’l-üns*, 26.

³⁰ Annemarie Schimmel, *İslam’ın Mistik Boyutları* (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2001), 295.

³¹ Abdurrahman Câmî, *Nefahâtu’l-üns*, 666.

Tarâiku'l-hakâik adlı eserde Hakîm Senâî, Aynülkudât el-Hemedânî ile birlikte Gazzâlî'nin talebesi olarak gösterilmiştir.³² Abdülhüseyn Zerrînküb (ö. 1999) ise onun hiçbir tarikat ve silsileye dâhil olmayan kalender meşrep bir sûfi şair olduğunu iddia etmektedir.³³

1.1.3. Seyahatleri ve Hacca Gidişi

Sultan Üçüncü Mesud'un tahta geçmesinin ardından Senâî, Selçuklu idaresindeki Belh şehrine gitmiş ve orada ilk mesnevisi olan ve Belh'in önde gelen ricâlinin yaptıklarını alaylı bir tarzda hicvederek işlediği *Kârnâme-i Belh*'i yazmıştır. Daha sonra bu şehirden hacca gitmiş ve yine bu şehre geri dönmüştür. Kâbe iştiyakı ile söylenmiş bir şiiri de vardır.³⁴

Belh'e dönüşünün ardından Serahs şehrine gitmiş kısa bir müddet orada kalmış. Daha sonra Gazne'ye dönmüş ve orada saray kütüphanesi memuru Mesud-i Sa'd-i Selman'ın şiirlerini toplayarak divan hâline getirmiştir. Daha sonra yine Serahs'a gitmiştir. Bu gidişinin sebebi de *Kârnâme-i Belh* adlı eserinde hicvettiği sözde şair ve alimler olarak gözükmektedir. Bu durum onun Belh'ten kovulmasına sebep olmuştur. Böylelikle Belh'e geri dönememiştir. Serahs'ta Horasan'ın en büyük kadısı sayılan Muhammed b. Mansur es-Serahsî'ye ithaf ettiği meşhur *Seyru'l-ibâd* adlı eserini yazmıştır.³⁵

Senâî, bu sıralarda Herat'a, Nişabur'a ve Merv'e yolculuklar yapmış, Merv'de Sultan Alparslan'ın türbesini ziyaret edip, bir süre Yûsuf el-Hemedânî'nin dervişleri arasında tarikatla meşgul olmuştur. Nişabur'a geldiği sıralarda bir hırsızlık hadisesinde ismi geçen Senâî bu yüzden Ömer Hayyam'a (ö. 526/1132) mektup yazmıştır.³⁶ Bu mektup Ömer Hayyam hakkında mevcut

³² Ahmed Mücahid, *Mecmua-i âsâr-ı fârsiyy-i Ahmed-i Gazzâlî* (Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, 1388), 28.

³³ Abdülhüseyn Zerrînküb, *Custücü der tasavvuf-i îrân* (Tahran: Müessesesi-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, 1390), 242.

³⁴ Hakîm Senâî, *Dîvân-ı senâî*, 414.

³⁵ Ateş, "Senâî", X: 478.

³⁶ Hakîm Senâî, *Mekâtib-i senâî*, ed. Ahmed Nezîr (Kabil: Kabil Üniversitesi Edebiyat ve Beşeri Bilimler Fakültesi, 1937), 76.

olan en eski kayıttır.³⁷ Senâî hırsızlık ithamından dolayı hayatına kıyacak kadar etkilenmiş olsa da malı çalınan tüccar Herat'a gelerek özür dilemiştir.³⁸ Vefatına yaklaşık dört sene kala Gazne'ye dönmüş, şiirlerini toplayıp külliyyatını tertip etmiştir. Daha önceden kaleme almaya başladığı meşhur eseri *Hadîka*'sını da bu süreçte tamamlamıştır.³⁹

1.1.4. Vefatı

Senâî son zamanlarında hastalanmış ve yüksek ateşten dolayı Gazne'de Navâbâd mahallesinde, akşam namazından sonra vefat etmiştir. Senâî'nin türbesi de Gazne'de bulunmaktadır.⁴⁰ Senâî'nin ölümüne yakın şu beyitleri mırıldandığı rivayet edilmektedir.

*“Sözde mânâ, mânâda ise söz olmaz. Bu yüzden söylediklerimden pişmanım. Hakiki görüşme miraçta yaşandı zira orada Allah, Mustafa'ya (s.a.v) harfsiz ve sözsüz seslendi.”*⁴¹

Kaynaklarda anlaşıldığı kadarıyla Senâî'nin doğum tarihinde olduğu gibi vefat tarihinde de ihtilaflar bulunmaktadır; Senâî'nin vefatının ardından *Hadîkatü'l-hakîka*'yı tashih etmesi için Behram Şah tarafından görevlendirilen saray görevlisi Muhammed bin Ali er-Reffâ Senâî'nin ölüm tarihi için 525/1131 yılını vermektedir.⁴² Lutf Ali Beg Azer, Senâî'nin vefat tarihini 545/1150 olarak gösterir. Bu tarihlerden başka Devlet-Şah (ö. 900/1494-95), Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657) tarafından Senâî'nin vefatı için verilen 576/1180 yılı da şairin ölümü için çok uzak bir tarih olduğundan kabul edilmemiştir.⁴³ *Tarîku't-tahkîk* adlı eserin sonunda eserin 528 yılında tamamlandığını gösteren bir beyit mevcuttur.⁴⁴

³⁷ Senâî Mektupta Ömer Hayyam'dan Nişabur'da olaya müdahale etmesini ve kendisini ithamlardan kurtarmasını istemekte; Şöyleki Senâî, talebesi ile beraber bir kervansaraya indiğinde orada bir tüccarın eşyası çalınmış ve töhmet altına girmişler. Mektup bu sebeple yazılmıştır.

³⁸ Ateş, “Senâî”, X: 478.

³⁹ Ateş, “Senâî”, X: 679.

⁴⁰ Halîlî, *Ahvâl-i âsâr-i Hakîm Senâî*, 70.

⁴¹ Ahmed Eflâki, *Menâkıbu'l-ârifîn*, trc. Tahsin Yazıcı (Hürriyet Yayınları, 1973), I: 393.

⁴² Mürsel Öztürk, “Hadîkatü'l-hakîka” (İstanbul: DİA, 1997), XV: 20.

Muhammed b. Ali er-Reffâ; Senâî'nin vefatının ardından *Hadîkatü'l-hakîka*'yı tashih etmesi için Behram Şah tarafından görevlendirilen saray görevlisidir.

⁴³ Halîlî, *Ahvâl-i âsâr-i Hakîm Senâî*, 68.

⁴⁴ Ali Muhammed Muzini, *Tarîku't-tahkîk* (Aye, 1385), 89.

Ancak bu esere gelince bunun Senâî'ye ait olduğu belli değildir hatta tarih sonradan eklenmiş olabilir. Özetle 525/1131 tarihi öne çıkmaktadır.⁴⁵ Zira en yakın nüsha Reffâ'nındır.

Mevlânâ, Senâî'nin vefatı hakkında bir gazel söylemiştir;

گفت کسی خواجه سنائی بمرد مرگِ چنین خواجه نه کاریست خُرد
گاه نبود او که بد بادی پرید آب نبود او که به سرما فسرد
شانه نبود او که به مویی شکست دانه نبود او که زمینش فشرد

"Birisi Hâce Senâî öldü dedi. Böyle bir büyüğün ölümü, öyle küçük bir iş değildir. O saman değildi ki bir rüzgârla uçup gitsin. O bir su değildi ki soğuktan donsun. Tarak değildi ki bir saçla kırılsın. Tohum değildi ki yere gömülsün"⁴⁶

قالبِ خاکی به زمین باز داد روح طبیعی به فلک وا سپرد

"Topraktan olan bedeni, toprağa geri verdi; tabii (asli) olan ruhu ise göğe teslim etti."⁴⁷

1.1.5. Menkıbeleri

Senâî'ye ait menkıbeler Ahmed Eflâkî'nin (ö. 761/1360) *Menâkıbu'l-ârifîn* adlı eserinde yer alır. *Menâkıbu'l-ârifîn*, müellifin otuz altı yıllık bir çalışma ve derlemesinin ürünüdür. Bu kitaptaki Senâî'nin adının geçtiği menkıbeler şunlardır:

"Bir gün Hz. Mevlânâ, medresede oturuyordu. Ansızın zamanın Hâkânî'si olan şairler sultanı Emir Bahaeddin-i Kânî, büyük zatlardan oluşan bir grupta birlikte Mevlânâ'yı ziyarete geldiler. Birçok (şeyler) konuşulduktan sonra Kânî, 'Ben Senâî'yi hiç sevmem; çünkü Müslüman değildi' dedi. Mevlânâ 'Müslüman değildi ne demek?' diye sorunca dedi ki 'Çünkü o, şiirlerinde Kur'an-ı Kerim'in ayetlerinden iktibaslarda bulunmuş ve onlardan kaftiyeler yapmıştır.' Hz. Mevlânâ, büyük bir öfkeyle Kânî'yi azarlayıp buyurdu ki 'Sus! Bir Müslüman onun yüceliğini görse, fesi

⁴⁵ Ateş, "Senâî", X: 480.

⁴⁶ Mevlânâ, *Dîvân-ı kebir*, trc. Abdülbaki Gölpınarlı (Ankara, 1992), IV: 351.

⁴⁷ Mevlânâ, *Dîvân-ı kebir*, 1992, IV: 351.

başından düşerdi. O iki cihandan da kurtulmuş idi. Kur'ân'ın sırlarını açıklayan sözlerini de o hâlde süslemişti. Sen bu hikmeti bilmezsin okumamışsın da. Çünkü sen zahire Kânîsin. Velilerin sırlarından nasibiniz olmadığından ötürü onların hâlini inkâr etmeniz ve yok olmağa sürüklemeniz gerekmez. Fakat eğer sen onlar hakkında iyi bir itikat besler ve doğruluk gösterirsen, kıyamet gününde sana bir günah gelmez. Belki onlar senin dayanağın ve şefkatli bir şefaathin olurlar.' buyurdu. Bunun üzerine Kânî, kalktı, başını açtı, yaptığı bu terbiyesizlikten ötürü tövbeler etti, istiğfarda bulundu ve halis bir mürîd oldu."⁴⁸

"Fîhi Mâ Fih'de şöyle geçer: 'Demişler ki Seyyid Burhaneddin güzel konuşuyor, ama söz arasında Senâî'nin şiirlerini çok kullanıyor. Seyyid Burhaneddin buyurdu ki söyledikleri, 'Güneş iyidir, ama ışık vermesi kusurdur' demeye benziyor. Zira Senâî'nin sözünü nakletmek, o sözün görünmesini (sağlamaktır). Eşyayı güneş gösterir; (varlıklar) güneşin ışığında görülebilir."

"Mevlânâ, Şems-i Tebrizi'ye ne kadar âşık ise, Seyyid Burhaneddin de Senâî'ye o kadar âşık idi."⁴⁹

"Bir gün Çelebi Hüsameddin müritlerinden birine şerîata uymayan işlerle uğraşmaması için yemin verdiriyordu. Bir rahle üzerinde üstü örtülmüş olduğu hâlde Hakîm Senâî'nin İlahinâme'sini müridin önüne getirdiler. O anda Mevlânâ hazretleri içeri girerek: 'Bu ne ant içmedir?' diye sordu. Çelebi: 'Yemini bozmasından korktuğum için ona Mushafı yemin verdirmedim. İlahinâme'nin üzerini kapadım, bunun üzerine ant içireceğim' buyurdu. Mevlânâ: 'Buna edilen yemin, Kur'an'a edilen yeminden sağlam olur. Çünkü Kur'an'ın sureti yoğurttur. Senâî'nin bu manaları ise Kur'ân'ın yağı ve kaymağıdır.' buyurdu."⁵⁰

"Rükneddin Sincabî, Şems-i Tebriz'i Mevlânâ'ya yollar, Mevlânâ bineğinde evine giderken Şems, Mevlânâ'ya 'Nefisle savaştına, tekrar tekrar zahirî ilimlerle niçin uğraşıyorsun?' demiş. Mevlânâ, 'sünnet ve edepi yapmak için' diye cevap verince, Şems ona, 'Bunların hepsi dış yüzüdür.' diye karşılık vermiştir. Bunun üzerine Mevlânâ 'Bunun ilerisi olan nedir?' diye sormuş o da Senâî'nin divanındaki: 'İlim eğer seni senden almıyorsa, ilimsizlik, bu ilimden yüz defa daha iyidir' anlamına gelen beytini Mevlânâ'ya hatırlatmıştır."⁵¹

"Mevlânâ hazretleri bir gün zamanın allamesi olan Siracuddin-i Tatari'nin hücreğine giderek orada manalarla meşgul oldu. Buyurdu ki: 'İlahi hakîm Hoca Senâî ve Ferîdüddin-i Attâr (k.s) hazretleri, dinin

⁴⁸ Eflâki, Menâkıbu'l-ârifîn, I: 256.

⁴⁹ Eflâki, Menâkıbu'l-ârifîn, I: 319.

⁵⁰ Eflâki, Menâkıbu'l-ârifîn, I: 257.

⁵¹ Eflâki, Menâkıbu'l-ârifîn, I: 255.

ulularından oldukları hâlde çok defa ayrılıktan dem vurdular. Biz ise hep vuslattan bahsettik.”⁵²

“Bir gün Mevlânâ hazretleri: ‘Attâr’ın sözü ile meşgul olan, Hakîm Senâî’nin sözlerinden istifade eder ve onun sözlerinin sırlarını anlar. Senâî’nin sözlerini tam bir ciddiyetle mütalaa eden, bizim sözlerimizin nurunun sırrına vakıf olur’ buyurdu.”⁵³

“Bir gün medresede büyük bir sema vardı. Mevlânâ hazretleri hudutsuz heyecan gösterip, ilâhî okuyan kimselerin sedirine sık sık geliyor, eğilerek özürler diliyor, tekrar vecde dalıyor ve: ‘Sizin nazik bir aleminiz vardır, bu kafidir’ diyordu. Mevlânâ, bu tevazuu kime gösteriyor ve bu özentisi kimedir diye müritlerin hayreti bir iken bin oluyordu. Sema bitince Çelebi Hüsameddin hazretleri baş koyup bu sırrı ondan sordu. Mevlânâ: ‘Hakîm Senâî’nin ruhaniyeti temessül ve tecessüd edip Osman’la Şehabettin’in yanına oturmuş def çalıp lütuflarda bulunuyordu. Ben de bizden hoşnut olsun diye sık sık onun tecessüm eden ruhundan özürler diliyordum. Hakikatte bilmek lazımdır ki, Tanrı erleri, gayp aleminden her kimi hatırlar ve isterlerse hemen onun önünde temessül edip gözüdürler. Nasıl ki Ruhü’l-Kuds Meryem’de, Peygamber (s.a.v)’de ve ruhsal suretler de olgun velilerin önünde temessül etti. Dervişler buna ruhanileşme, temessül ve tecessüd derler’ buyurdu.”⁵⁴

“Bir gün Mevlânâ hazretleri, Müderrisin oğlu Çelebi Bedreddin’in hücreğine girdi. Onun İlâhînâme’yi arkasına koyarak uyuduğunu gördü. Mevlânâ: ‘Hakîm Senâî hazır olduğu hâlde, sen uykuya dalmışsın. Dış terbiyeyi gözetmek öteki taatlerden daha iyidir. Gazaba uğramaman ve hiddetin hedefi olmaman için terbiyeni muhafaza et’ dedi.”⁵⁵

“Hakîm Senâî’ye ‘Senin sözlerini, ancak binde bir kişi anlayabiliyor’ dediler. O da: ‘Ben yalnız bu bir kişi için söylüyorum’ dedi.”⁵⁶

1.1.6. Mezhebi

Hakîm Senâî’nin mezhebi hakkında elimizdeki kaynaklara baktığımızda sünnî olduğu yönünde veriler daha kuvvetlidir. *Hadîkatü’l-hakîka*’da sünnî geleneğe göre sevgi ve bağlılığın göstergesi olarak Peygamber’den (s.a.v) sonra dört halifenin ismini sırasıyla zikretmiş olması bunun yanında üstünlük sıralamasına riayet ederek her birini övmesi ve ehl-i sünnet’in amelde mezhep

⁵² Eflâki, *Menâkıbu’l-ârifîn*, I: 255.

⁵³ Eflâki, *Menâkıbu’l-ârifîn*, I: 256.

⁵⁴ Eflâki, *Menâkıbu’l-ârifîn*, I: 257.

⁵⁵ Eflâki, *Menâkıbu’l-ârifîn*, I: 406.

⁵⁶ Eflâki, *Menâkıbu’l-ârifîn*, I: 476.

imamlarına övgülerde bulunması Senâî'nin sünnî olduğu görüşünü desteklemiştir. Nitekim Senâî'nin intisap ettiği şeyhi Yûsuf el-Hemedânî'nin de Sünnî olması, bu görüşü kuvvetlendirmektedir. Ayrıca Behrâmşah'a yazdığı mektupta da ehl-i sünnet'e bağlılığını yazmaktadır.⁵⁷

1.2. ESERLERİ

Hakîm Senâî Fars Edebiyatı'nın ilk büyük mutasavvıf şairi sayılmış, eserleri günümüze kadar ulaşmıştır. Dinî tasavvufî konularda yazdığı meşhur eseri *Hadîkatü'l-hakîka ve şerîatü't-tarîka'sı*; hakikati arayan insanın ruh dünyasındaki yolculuğunu anlattığı *Seyru'l-ibâd ile'l-meâd'ı*; Kasîde, gazel, terkîb-i bend, tercî-i bend, kıta ve rubâîlerden oluşan *Divan'ı*; *Akılname* ve bu eserle aynı olan *Senâ'î-âbâd*; *Aşknâme*, *Kârnâme-i Belh*, *Tahrîmetü'l-kalem*; on yedi mektuptan oluşan *Mekâtîb*, *Bâğ-ı İrem*, *Ğarîbnâme* ve *Tarîku't-tahkik* dâhil Senâî'ye ait on iki esere işaret edilmektedir. Bunlardan *Bâğ-ı İrem*, *Ğarîbnâme* ve *Tarîku't-tahkik* adlı eserlerin kendisine aidiyeti kesinlik kazanmamıştır. *Akılname* ve *Senâ'î-âbâd* manzumelerinin de aynı eser olduğu görülmektedir. Bu eserler içerisinde *Hadîkatü'l-hakîka ve şerîatü't-tarîka* en önemlisidir. Zira Fars edebiyatında yazılmış ilk tasavvufî mesnevi olma hususiyetiyle dikkat çekmektedir.⁵⁸

1.2.1. *Hadîkatü'l-hakîka ve şerîatü't-tarîka*

Senâî'nin, tasavvuf ilmine kaynaklık eden eserler arasında gösterilen *Hadîkatü'l-hakîka'sı*, on bin beyitten oluşmaktadır. Gazne Sultanı Behrâm Şâh'a ithaf edilen bu eser, sultanın methine mazhar olduğu için, "*Kitâbü'l-Fahrî*" ismiyle de anılmıştır. Mevlânâ bu esere "*İlâhînâme*" adını vermiştir.⁵⁹

Eserin belli başlı yazma nüshaları şu kütüphanelerde bulunur: Beyazıt Devlet Ktp, Veliyüddin Efendi 2327, vr.: 684. 293; Süleymaniye Ktp., Ayasofya 3685, vr.: 318; Süleymaniye Ktp., Ayasofya 1762, vr.: 107; Süleymaniye Ktp.,

⁵⁷ Halîlî, *Ahvâl-i âsâr-i Hakîm Senâî*, 14.

⁵⁸ Savi, "Senâî", XXXVI: 503.

⁵⁹ Öztürk, "Hadîkatü'l-hakîka", XV: 20.

Bağdatlı Vehbi 1672, vr.: 219; Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi 1702, s.: 234; Süleymaniye Ktp., Esad Efendi 1387, vr.: 241; Süleymaniye Ktp., Fatih 3732, vr.: 254; Süleymaniye Ktp., Fatih 3734, vr.: 387; Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Ef. 3341, s.: 1275. 13, 496.

Eser on bölümden oluşmaktadır; birinci bölüm Allah'ın birliğinden ve kutsiyetinden, ikinci bölüm Kur'ân-ı Kerîm'e olan övgülerden, üçüncü bölüm peygamberimize olan övgülerden, dördüncü bölüm akıl ve aklın özelliklerinden, beşinci bölüm ilim ve ilmin faziletlerinden, altıncı bölüm nefs-i külliden, yedinci bölüm gafletten, sekizinci bölüm Behrâm Şah'a olan övgülerden, dokuzuncu bölüm şair ve müneccimlerden, onuncu bölüm ise kitapla alakalı mevzulardan bahsetmektedir.

Bu eser, Nizâmî-i Gencevî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ı; Hâkânî-yi Şîrvânî'nin Fars edebiyatının ilk manzum seyahatnâmesi *Tuhfetü'l-İrâkeyn*'i; Evhadüddîn-i Merâğî'nin (ö. 738/1338) ahlâkî ve tasavvufî mesnevisi *Câm-ı Cem*'i gibi eserlere esin kaynağı olmuştur. Ancak Bedrî-i Keşmîrî'nin (ö. 1001/1593) *Zühre ve Hürşîd* adlı eseri olduğu gibi Senâî'nin *Hadîkatü'l-hakîka*'sının taklididir. Emîr Hüsrev-i Dihlevî (ö. 725/1325) ve Abdurrahman-ı Câmî gibi büyük mutasavvîf şairler de Senâî'nin bazı şiirlerine nazireler yazmışlardır.⁶⁰

Hadîkatü'l-hakîka, fabl, hikâye ve atasözlerinden oluşmuştur. *Hadîka*, İran epik edebiyatına misal teşkil eden şaheserlerinden en çok takdire şayan eserdir.⁶¹

Hadîkatü'l-hakîka, Mevlânâ'nın mesnevî tarzında bir eser vücuda getirmesi fikrine kaynaklık etmesi bakımından da önem arz etmektedir. Tasavvufî fikirlerinin en geniş olarak ele alındığı on bin beyitlik bu eser, Fars edebiyatındaki tasavvufî mesnevîlerin ilki olmuştur. *İlâhînâme* diye atıfta bulunduğu bu eserdeki fikirleri, Kur'an'ın yağı ve kaymağı diye niteleyen Mevlânâ'nın, bu esere gösterdiği sevgi ve takdirin boyutları Eflâki'deki rivayetlerden anlaşılmaktadır.⁶² Mevlânâ, çok beğendiği ve içeriğini çok iyi bildiği anlaşılan bu eserin önemli mevzularının neredeyse tamamının özünü kendi

⁶⁰ Öztürk, "Hadîkatü'l-hakîka", XV: 20.

⁶¹ Annemarie Schimmel, "Tasavvuf Edebiyatı", *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, trc. Humeyra Mermer - Bayram Akbulut I/1 (t.y.): 186.

⁶² Eflâki, *Menâkıbu'l-ârifîn*, I: 257.

Mesnevi'sine aktarmıştır. Senâî'nin gazel ve rubailerinden müteşekkil divan telifi geleneğinin de Mevlânâ'nın eser telif metoduna etki ettiği söylenebilir.⁶³

Senâî vefatına az bir zaman kala Gazne'ye dönmüş şiirlerini toplayıp, külliyyatını oluşturmuş ve önceden yazmaya başladığı *Hadîka*'sını da bu süreçte bitirmiştir. *Hadîka*'nın Senâî tarafından yazılan önsözünde “*üç yüz altmış damarlarında İblis'in üç yüz altmış nehir evi bulunan gözsüz ve dar görüşlü kimseler*” diye anlattığı kıskanç kimseler, bu eserin müsvedde nüshalarını ele geçirmişler ve kıskançlıklarından eserin ehl-i sünnet inancına ters olduğu iftirasını atmışlar hatta daha ileri giderek kendisini tekfir etmişlerdir. Bunun üzerine Gazne eşrafından Muhammed b. Tahir el-Hasenî o müsveddeleri o kimselerin elinden kurtarmışsa da dedikoduların ardı kesilememiş, bu sebeple Behrâmşah'a mektup yazarak fikirlerinin ehl-i sünnete uygun olduğunu belirtip iddiaları cevaplamıştır. Bundan ayrı sultanın da yardımıyla birçok *Hadîka* yazmalarını Bağdat âlimlerinden Burhaneddin Buryangâr'a göndermiş ve eserin sünnî inancına muhalif olmadığına dair bir fetva getirtmiştir.⁶⁴

1.2.2. *Seyru'l-ibâd ile'l-meâd*

Şair, tercümesi “*Kulların dönüş yerine yolculukları*” olan bu eserinde ruhun, hayatın çeşitli aşamalarındaki yolculuğunu anlatmaktadır. Bu düşünceler Senâî'den bir asır önce İbn Sina (ö. 428/1037) tarafından da dile getirilmiştir. Ancak burada ilk kez bir şiir hâlinde ele alınmakta ve şair bildiği bütün felsefî ve tasavvufî marifetleri sergilemektedir. Araştırmacılar bu mesneviyi Ferîdüddin Attâr'ın *Mantıku't-tayr* adlı eserinin örneği saymışlardır.⁶⁵ Hatta Avrupalı İranologlar ve araştırmacıların önemli bir bölümü, Dante'nin *İlahî Komedya*'sını özellikle “Cehennem” bölümünü bu eserin etkisinde kalarak kaleme almış olduğu kanısındadır.⁶⁶ *Seyru'l-ibâd ile'l-meâd*'ın, 1993 yılında “*Viaggio nel regno del ritorno*” adında İtalyanca çevirisi yapılmıştır.

⁶³ Osman Nuri Küçük, “Mevlânâ'nın Üslup, Tasavvufî Fikir ve Meşrep Kaynaklarında Senâî”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* VI/14 (2005): 466.

⁶⁴ Ateş, “Senâî”, X: 479-480.

⁶⁵ Savi, “Senâî”, XXXVI: 503.

⁶⁶ Zebihullah Safa, *Tarih-i edebiyat der İran* (Tahran: İntişârât-ı Kaknûs, 1373), II: 563.

Ethé bu eseri *Künûzü'r-rumûz*, Şemseddin Sâmî *Rumûzü'l-enbiyâ'* ve *künûzü'l-evliyâ'* diye zikreder. Eser, Serahs şehrinin meşhur kadısı Muhammed b. Mansûr es-Serahsî adına yazılmıştır. Mesnevi 700'ün üstünde beyit ihtiva etmekte olup bu sayı her yazmada farklıdır. Saîd-i Nefisî neşri 775 beyittir. *Seyrû'l-'ibâd* yirmi sekiz bölüme ayrılmış, her birine o bölümü âdeta özetleyen bir başlık konmuştur.⁶⁷

Eserin belli başlı yazma nüshaları şu kütüphanelerde bulunur: Süleymaniye Ktp., Ayasofya 2051, vrk: 74-86; Süleymaniye Ktp., Halet Efendi 786, vrk: 85-100; Süleymaniye Ktp., Nafiz Paşa 410, vrk: 173; Nuruosmaniye Ktp., 4964, vrk: 107-126.

1.2.3. *Divan*

Kaside, gazel, terkîb-i bend, tercî-i bend, kıta ve rubailerini kapsayan bir eseridir. Eserinde ayrıca “kalenderiyât” olarak bilinen şiirleri de mevcuttur. Müderris Razavî tarafından yapılan divan neşri 13.346 beyit içerir.⁶⁸

Eserin belli başlı yazma nüshaları şu kütüphanelerde bulunur: Süleymaniye ktp., Ayasofya 4795, vrk.: 327-349; Süleymaniye ktp., H. Hüsnü Paşa 1274, vrk.: 98; Süleymaniye ktp., Nazif Paşa 894, vrk.: 25; Nuruosmaniye ktp., 3809, vrk.: 215yp.

1.2.4. *Akılnâme (Senâî âbâd)*

Müderris Razavî *Senâî âbâddan* ayrı bir eser olarak bahsetmektedir. Ancak Ethé bu eserin, *Akılnâme* ile aynı eser olduğunu belirtir. Bu çalışmamızda kullandığımız eser ise *Akılnâme* adı altında en eski nüsha olarak geçmektedir. Daha detaylı bilgi ikinci bölümde verilecektir. Eserin başlıca bölümleri şunlardır; Aklın vasıfları, nefsin vasıfları, amel, Allah'ı tenzih, Allah'ın sıfatları, keramet, mârifet, kabir hayatı, semâ, âriflerin vasıflar, aşk sarhoşluğu, neyin vasıfları,

⁶⁷ Saime İnal Savi, “Hakim Senâî ve Sayr Al-'İbad İla'l-Ma'ad”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, 10 (1979): 437.

⁶⁸ Savi, “Senâî”, XXXVI: 503.

vecd, şeyh ve mürîd, tevekkül, sabır, şükür, tevbe, hırka, tarikat, fikir, zikir, zevk, şevk, aşk, münacat, cennet ve cehennem.⁶⁹

1.2.5. *Aşknâme*

İbn Sînâ'nın aşkın niteliğinden söz eden *Risâle fi'l-ışk* adlı eserinden esinlenmiş olup tasavvufî öğretilerinden oluşmaktadır. Senâî'nin, aşkın felsefî ve tasavvufî açıdan ele alındığı 576 beyitlik bir eseridir.

Mevlânâ'nın düşünce sistemindeki aşk kavramının, Senâî'nin *Aşknâme* adlı eserindeki fikirlerden neşet ettiği söylenebilir. Eserde Allah karşısında kulun sahip olduğu en değerli sermayenin Allah aşkı olduğu üzerinde ısrarla durulmaktadır ki bu fikir Mevlânâ tarafından daha sonra inkişaf ettirilerek işlenmiştir.⁷⁰

1.2.6. *Kârnâme-i Belh*

Şairin ilk mesnevisi olup 497 beyittir. *Mütâyebenâme* olarak da bilinen bu mesnevi devrin ileri gelenlerini hicvetmektedir. İlk defa Gulâm-i Cilânî Celâlî daha sonra Müderris Razavî tarafından yayımlanmıştır.⁷¹

1.2.7. *Mekâtib*

Senâî'nin farklı zamanlarda yazmış olduğu on yedi mektuptan oluşmaktadır.⁷² Bu mektuplar arasında Ömer Hayyam'a yazılan mektup Hayyam hakkında en eski yazılı kaynağı oluşturmaktadır.⁷³

1.2.8. *Tahrîmet'ul-kalem*

Kaleme hitap edilerek tasavvufî meselelerin ele alındığı 202 beyitlik küçük bir mesnevidir.⁷⁴

⁶⁹ Savi, "Senâî", XXXVI: 503.

⁷⁰ Savi, "Senâî", XXXVI: 503.

⁷¹ Savi, "Senâî", XXXVI: 503.

⁷² Savi, "Senâî", XXXVI: 503.

⁷³ Ateş, "Senâî", X: 478.

1.2.9. *Tarîku't-tahkîk*

Tasavvuf öğreniminden bahseden bir mesnevi olup çeşitli baskıları yapılmıştır ancak bu eserin Senâî'ye aidiyeti kesin olarak tespit edilememiştir.⁷⁵

Ancak eserin belli başlı yazma nüshaları şu kütüphanelerde bulunur: *es-Selva li-Erbabi'l-Celva* adı altında Süleymaniye Ktp., Halet Efendi 786, vrk: 13-25; Nurosmaniye Ktp., 5123, vrk.: 1-30; *Künuzü'l-Enbiya ve Rumuzü'l-Evliya* adı altında Süleymaniye Ktp., Halet Efendi 786, vrk.: 80-84; Nurosmaniye Ktp., 5008, vrk.: 143-148.

1.2.10. *Bâğ-ı İrem ve Ğarîbnâme*

Külliyat nüshalarında bulunmayan bu iki mesnevinin Senâî'ye aidiyeti kesin olarak tespit edilememiştir.⁷⁶

1.3. ETKİLERİ

Başlarda sultan ve yöneticileri öven Senâî'nin daha sonraları yaşadığı hâl değişimi şiirlerine de yansımıştır. Tasavvufî şiir geleneğinin önünü açan Hakîm Senâî, bu geleneğin takipçisi Ferîdüddin-i Attâr, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Sa'dî-i Şîrâzî gibi büyük mutasavvıf şairleri etkilemiştir.

Hakîm Senâî'nin tasavvuf ve edebiyat tarihindeki etkisi ise hemen göze çarpmaktadır. O, tasavvufî mesnevinin kurucusu sayılmış, didaktik şiiri, tasavvufî içerikle ilk defa o birleştirmiş ve şiirde kalenderiyât⁷⁷ tarzını ilk defa o kullanmıştır. Böylelikle başta Ferîdüddin Attâr ile Mevlânâ olmak üzere Sa'dî-i Şîrâzî ve Hâfız gibi birçok sûfî şaire hem şairlik hem de tasavvufî yönüyle tesir etmiş ve ilham kaynağı olmuştur. Öyle ki Mevlânâ eserlerini yazdırırken, sohbet ve vaaz ederken Senâî'nin eserlerinden sıklıkla yararlandığı görülmektedir. Yine *Mesnevî*'nin telifinde Senâî'nin tesirinin izleri görülmektedir.

⁷⁴ Savi, "Senâî", XXXVI: 503.

⁷⁵ Savi, "Senâî", XXXVI: 503.

⁷⁶ Savi, "Senâî", XXXVI: 503.

⁷⁷ Tasavvuf edebiyatında sembolik olarak kullanılan içki, şarap, sâkî, meyhane gibi daha çok Bektaşî şiirlerinde görülen ifade kalıplarını tabir etmektedir.

1.3.1. Tasavvuf Edebiyatına Etkileri

Senâî'den önce mutasavvıflar, tasavvufun İslam'ın kendi kaynaklarından ortaya çıkan şer'i bir ilim olduğunu vurgulamaya çalışmışlar, müellifler genelde yaygın şer'i anlayışa zıt düşmeyecek dikkatli bir dil kullanmayı tercih etmişlerdir. Bu mutasavvıflar ve eserleri vasıtasıyla tasavvufa karşı tereddütler genelde yok olmuştur. Senâî gibi sonraki dönem kimi sûfiler kendi aralarında şifâhen var olan ancak eserlerde pek yer verilmeyen âşıkane ve cezbeli ifadeleri yazmakta bir beis görmemişlerdir. Zira onun dönemine gelinceye kadar tasavvuf, *el-Lum'a*, *Kutu'l-Kulûb*, *er-Risâle*, *Keşfu'l-Mahcûb* gibi eserlerdeki üslupla anlatılmaktaydı.⁷⁸

Bâyezid-i Bistâmî (ö. 234/848) ve savunduğu vahdet-i vücûd düşüncesiyle takipçisi Hallâc-ı Mansûr, *Tabakâtü's-sûfiyye* başta olmak üzere çok sayıda tasavvufî eserler veren Hâce Abdullah-ı Herevî gibi ilk mutasavvıfların elinden çok sayıda Farsça mensur ve manzum eserler çıkmıştır. Ancak gerçek anlamda tasavvufî şiir geleneği Senâî ile başlamış ve o, tasavvuf şiirinin güçlü bir temsilcisi olarak kabul görmüştür.⁷⁹

Tasavvufî konuların hikâyeler olarak aktarılmasıyla Senâî, hikayeleri bu üslupta kullanan ilk kişi olmuş, böylelikle o bu usulün mimarı sayılmıştır. Mevlânâ da bu üslubu oldukça geliştirmiştir. Aynı zamanda didaktik şiiri tasavvufî içerikle yazan ilk şair, Hakîm Senâî olmuştur.

Genelde Bektaşî şiirlerinde görülen ve kalenderiyyât olarak ifade edilen dinî tasavvufî konuların iç içe kullanılarak tasavvufî mesaj metoduyla aktarılması da edebiyat sahasında ilk olarak Senâî ile başlamıştır.⁸⁰

Gazelin hem tür hem de nazım şekli olarak ortaya çıkışında da Senâî'nin yeri oldukça önemlidir. Senâî, gazellerinin maktasında mahlasını söyleyen ilk şairdir. Söylediği “âşıkane” ve “ârifane” tarzda gazelleriyle, gazel nazım türünde mahlas kullanma geleneği ilk defa Senâî ile başlamıştır. Kendisinden sonra Sa'dî-

⁷⁸ Küçük, “Mevlânâ'nın Üslup, Tasavvufî Fikir ve Meşrep Kaynaklarında Senâî", 465.

⁷⁹ Süleyman Uludağ- Tahsin Yazıcı, “Herevî, Hâce Abdullah” (İstanbul: DİA, 1998), 17: 225; Süleyman Uludağ, “Bâyezîd-i Bistâmî” (İstanbul: DİA, 1992), 5: 240; Süleyman Uludağ, “Hallâc-ı Mansûr” (İstanbul: DİA, 1997), 15: 380.

⁸⁰ Ateş, “Senâî”, X: 484.

i Şîrâzî âşıkane tarzda, Attâr ve Mevlânâ ârifâne tarzda gazeller söylemişlerdir.⁸¹ Ancak Senâî, Fars şiirinde daha ziyade ikinci üslûpla tanınmıştır.⁸²

Kısaca Fars edebiyatında gazel nazım şeklinin oluşum öyküsü Senâî ile başlamış, âşıkane tarzı geliştiren Sa'dî-i Şîrâzî; ârifâne tarzı geliştirenler ise Attâr ve Mevlânâ olmuştur. Hafız ise her iki tarzı birleştirerek mükemmel örnekler vermiştir.⁸³

Birçok mutasavvîf şair, Senâî'yi şiirde örnek almış, eserlerinde Senâî'nin şiirlerinden alıntılar yapmış ve onun şiirlerine nazireler yazmıştır. Bu şairler arasında Hâfız da vardır. Özellikle Mevlânâ'nın hem manzum eserlerinde hem de mensur eserlerinde Senâî'nin şiirlerine çok sayıda atıf yapıldığı görülmektedir.

Örneğin Mevlânâ *Divan-ı kebir*'indeki bir gazelinde şöyle der:⁸⁴

ما همیشه میان گلشکریم زان دل ما قویست در بر ما
زهره دارد حوادث طبعی که بگردد به گرد لشکر ما
ما به پر می پریم سوی فلک زانک عرشیت اصل جوهر ما

“Biz hep gül şeker içindeyiz, bu sebeple içimizdeki kalbimiz güçlüdür

Zühre hâlden hâle döner, öyle ki askerlerimizin etrafında dolaşır

Kanatlanır feleğe dek uçarız, zira arştır, bizim asıl cevherimiz”

Senâî'nin gazelinde ise şöyle geçmektedir:⁸⁵

تو همیشه میان گلشکری زان دل تو قویست در بر تو
زهره دارد حوادث طبعی که بگردد به گرد لشکر تو
تو به پر می پریمی سوی فلک زانک عرشیت اصل جوهر تو

Görüldüğü üzere Mevlânâ sadece Senâî'nin gazelindeki zamirleri değiştirmiş, “sen” zamiri yerine “biz” zamirini kullanmıştır.

⁸¹ Sadık Armutlu, “Arap ve Fars Şiiri Bağlamında Gazel Türünden Gazel Nazım Şekline Geçiş” (Sempozyumu Bildirisi, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana, 20 Ekim 2012), 23.

⁸² Safa, *Tarih-i edebiyat der İran*, 1373, I: 210.

⁸³ Şemîsa, *Seyr-i gazel der şî'r-i-farsî* (Tahran: İntişarat-ı Firdovs, 1370), 74-75.

⁸⁴ Mevlânâ, *Dîvân-ı kebir*, trc. Abdülbaki Gölpınarlı (Ankara, 1992), V: 108.

⁸⁵ Hakîm Senâî, *Dîvân-ı senâî*, 799.

Tasavvufî mesnevî sahasında eser veren ilk sûfî şair olması açısından Senâî'nin tasavvuf edebiyatındaki konumu oldukça önemlidir. Senâî kendisinden sonra gelen Attâr, Mevlânâ, Sa'dî ve Hâfız'ın mübeşşiri ve onların ilham kaynağıdır denilebilir.⁸⁶

Attâr özellikle tema bakımından, Sa'dî de sade ve günlük konuşma dili ile ifade tarzında onun etkisinde kalmıştır. Evhadüddîn-i Enverî (ö. 585/1189) ve Hâkânî-yi Şirvânî (ö. 595/1199), Senâî'ye büyük bir hoca gözü ile bakmış, Mevlânâ onu bir önder saymıştır. Nizâmî-i Gencevî (ö. 611/1214), Hamse'sini oluşturan *Mahzenü'l-esrâr*'ı kaleme alırken Senâî'nin *Hadîka*'sını göz önünde bulundurmuştur. Emîr Hüsrev-i Dihlevî (ö. 725/1325) ve Abdurrahman-ı Câmî, Senâî'nin bazı şiirlerine nazire yazmışlardır.⁸⁷

Hâkânî kendisini Senâî'ye bedel (yerini alan) görerek demiştir ki:

بدل من آمدم اندر جهان سنایی را بدین دلیل پدر نام من بدیل نهاد

"Dünyada Senâî'nin yerine ben geldim; bu sebeple babam, adımla Bedil koydu."⁸⁸

Başka bir yerde (şöyle) söyler:

چون به غزنین شاعری شد زیر خاک خاکِ شروان شاعری دیگر بزاد

"Gazne 'de bir şair toprağa (verildiği) için, Şirvan toprağı başka bir şair dünyaya getirdi."⁸⁹

Erzurumlu İbrahim Hakkı da (ö. 1194/1780) *Mârifetnâme* adlı eserinde kendi ifadesiyle bu makamda teberrük için Hakîm Senâî'nin *Hadîka*'sından ölümü medih ve rağbeti içeren otuz beş beyit ile bölümü bitirmiştir.⁹⁰

⁸⁶ Ateş, "Senâî", X: 485.

⁸⁷ Küçük, "Mevlânâ'nın Üslup, Tasavvufî Fikir ve Meşrep Kaynaklarında Senâî", 466.

⁸⁸ Ziyaüddin Secâdî, ed., *Dîvân-ı hâkânî* (Tahran, 1338), 6.

⁸⁹ Secâdî, *Dîvân-ı hâkânî*, 858.

⁹⁰ A. Hilal Kalkandelen, "Mârifetnâme'de Senâî", *Bütün Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri Sempozyumu (16-18 Kasım 2011 Erzurum) Bildiriler*, 2012, 307.

1.3.2. Mevlânâ'ya Etkileri

Mevlânâ'nın eserlerinde övgü ile bahsettiği, kendisini besleyen kaynaklar olarak zikrettiği, şiir ve fikirlerine yer verdiği Hakîm Senâî ve Ferîdüddin Attâr'ı bulmaktayız ve karşımıza Hakîm Senâî Ferîdüddin Attâr Mevlânâ silsilesi çıkmaktadır.

Senâî'nin tasavvuf edebiyatındaki güçlü konumu sûfî şairler üzerinde oldukça etkili olmuştur. Eserlerinde Senâî'nin şiirlerinden alıntılar yapan ve nazireler yazan birçok şairler olmuştur. Bunların içerisinde Mevlânâ hem manzum eserlerinde hem de mensur eserlerinde Senâî'nin şiirlerine çokça atıf yapmıştır. Mevlânâ'nın Senâî'nin eserlerinden sıklıkla yararlanmasının nedenleri arasında ilk göze çarpan onun Senâî'nin eserlerini çok okuyup mütalaa etmiş olmasıdır.⁹¹

Yine Senâî'ye ait menkıbeler Ahmed Eflâkî tarafından yazılan ve Mevlevî geleneğinde önemli bir yer tutan *Menâkıbu'l-ârifîn* adlı eserde toplanmıştır. Menkıbeler incelendiğinde Senâî'nin Mevlevî geleneğindeki konumu dikkat çekmektedir.

Senâî'nin tasavvufî hakikatleri bir takım sembolik hikayeler ve benzetmelerle anlatma üslubunu benimsemesi Mevlânâ'nın bu üslupta Senâî'nin halefi olduğunu gösterir. Ancak Senâî tarafından dile getirilen bu görüşlerin, Attâr tarafından iyice işlendiği ve Mevlânâ devrine gelinceye kadar toplumun bu tür düşünceleri daha hazmeder hâle geldiği söylenebilir.⁹²

Mevlânâ'nın yaşadığı döneme bakıldığında hem Horasan muhitinde hem de Farsça konuşulan ülkelerde Senâî büyük bir şöhret ve itibar sahibidir. Bu bölgede doğan Mevlânâ ile aralarındaki coğrafya ilişkisi aralarındaki bağı açıklamaktadır.⁹³

Mevlânâ'nın bilhassa *Mesnevi*'yi kaleme alırken en temel hareket noktalarından biri, talebelerinin Hakîm Senâî ve Ferîdüddin Attâr'ın eserlerinin

⁹¹ Hicabi Kırlangıç, "Mevlânâ'da Senâî Etkileri", *Nüsha: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* IX/28 (2009): 28.

⁹² Küçük, "Mevlânâ'nın Üslup, Tasavvufî Fikir ve Meşrep Kaynaklarında Senâî", 466.

⁹³ Ateş, "Senâî", X: 479.

tarz ve üslûbunda bir eser talep etmeleridir. Nitekim Mesnevî Hüsameddin Çelebi'nin (ö. 683/1284) arzusu, ricası üzerine ve onun eliyle yazılmıştır.

Anlatıldığına göre Şems-i Tebrizî'nin (ö. 645/1247) kaybolmasından sonra Mevlânâ'nın seçkin müritlerinden Hüsameddin Çelebi, Mevlânâ'nın etrafındaki müritlerin Hakîm Senâî'nin *İlahî Name*'sini, Attâr'ın *Musibetnâme* ve *Mantuku't-Tayr*'ını okuyup mütalaa etmeye çok düşkün olmalarını gerekçe göstererek Mevlânâ'ya; gazellerin sayısının bir hayli arttığını ancak bunlardaki esrarın herkesçe anlaşılmadığını, *İlâhînâme* ve *Mantuku't-Tayr* üslubunda bu yolun dostlarına yadigâr olmak üzere bir eser telif etmesine yönelik arzusunu iletmiştir. Mevlânâ, bir anlamda buna daha önce karar verdiğinin de bir göstergesi olarak *Mesnevi*'nin ilk on sekiz beytinin yazılı olduğu kâğıdı, sarığının arasından çıkararak ona vermiş ve yazım işini Çelebi'nin üstlenmesi durumunda kendisinin de bu eseri takrir edeceğini belirtmiştir.⁹⁴

Mevlânâ Attâr'dan daha ziyade Senâî'ye teveccüh göstermiştir. Zira Mevlânâ Senâî'nin eserlerini, Attâr'ın eserlerine göre daha çok sevmesi Mevlânâ'nın Senâî'den aldığı birçok kinaye ve dizeler ile açıklanabilir: Mevlânâ, Senâî'nin *Divan*'ındaki ve *Hadîka*'sındaki beyitleri eserine almış, Mesnevi'de Senâî'den sık sık bahsetmiştir.⁹⁵ Bu beyitler şunlardır:

عطار روح بود و سنایي دو چشم او ما از پی سنایي و عطار آمدیم

“Attâr ruh, Senâî onun iki gözü (mesâbesinde) idi; biz ise Senâî ve Attâr'ın izinden geldik.”⁹⁶

جانی که رو این سو کند با بایزید او خو کند یا در سنایي رو کند یا بو دهد عطار را

“Bu tarafa yönelen can Bayezid'in huyunu alır ya Senâî'ye yazana çevirir yahut Attâr'ın kokusunu verir.”⁹⁷

اگر عطار عاشق بُد سنایي شاه فایق بُد نه اینم من نه آنم من که گم کردم سر و پا را

⁹⁴ Kırlangıç, “Mevlânâ'da Senâî Etkileri”, 8.

⁹⁵ Schimmel, “Tasavvuf Edebiyatı”, 190.

⁹⁶ Safa, *Tarih-i edebiyat der İran*, 1373, II: 865.

⁹⁷ Mevlânâ, *Dîvân-ı kebir*, 1992, IV: 157.

"Attâr ışık idi, Senâi üstün bir padişah idi; (fakat) ben ne oyum ne buyum; başımı, ayağımı kaybetmişim ben."⁹⁸

آن سنا جو کش سنایي شرح کرد یافت فردیت ز عطار آن فرید

"Senâi'nin anlattığı o yücelik arayan eşsiz kişi, eşsizliği (vahdeti) Attâr'da buldu."⁹⁹

Mevlânâ eserlerinde başka kitaplardaki atasözü ve hikâyeleri çokça kullanmıştır. Ancak Senâi'nin sözlerine daha çok atıfta bulunduğu görölmektedir. Senâi, tasavvufî konuları Farsça mesnevî tarzında şiire döken ilk sûfi şair olması yönüyle de Mevlânâ'nın mübeşşiri sayılmaktadır. Senâi gibi Mevlânâ da şiiri tasavvufî görüşlerini aktardığı bir vasıta olarak kullanmıştır.

Mevlânâ'nın kendine özgü bir tasavvufî anlayışı olduğu muhakkaktır. Mevlânâ, bu minvalde kendi tasavvufî hâlini ve söylemini onlar ile kıyasladığında farklılığını şöyle ifade eder: "*İlahî Hakîm Hoca Senâi ve Ferîdüddin Attâr (k.s) dinin ulularından (bozorgân-ı dîn) oldukları hâlde çok defa ayrılıktan söz ettiler. Biz ise hep vuslattan bahsettik.*"¹⁰⁰

Mevlânâ'nın babasından sonra onun irşat vazifesini üzerine alan Seyyid Burhaneddin'in (ö. 639/1241) Senâi'nin fikir ve şiirlerinin etkisinde olduğunu gösteren rivayetler mevcuttur. Hatta Mevlânâ'ya Seyyid Burhaneddin'i eleştirmek niyetiyle "*Seyyid Burhaneddin pek güzel konuşur ve sohbet eder; ancak sözleri arasında Senâi'nin şiirlerini çok tekrarlar*" sözüne Mevlânâ Senâi'nin sözlerini güneş ışığına benzeterek şöyle cevap vermiştir: "*Evet Seyyid dedikleri gibi yapmaktadır. Ancak onların Seyyid hakkındaki bu sözleri şuna benzer: Güneş iyi ve güzeldir ama nur veriyor, bu ayıbı var! Seyyid'in, Senâi'nin şiirinden istişhadda bulunması o sözü gösteren bir nur gibidir*". Hatta Maârif'i telif ederken meşhur sûfilerin eserlerinden birtakım iktibaslar yapmış ancak içinde en çok hayran olduğu mutasavvıf şair Senâi olmuştur.¹⁰¹

⁹⁸ Mevlânâ, *Dîvân-ı Kebir*, 4: 43.

⁹⁹ Mevlânâ, *Dîvân-ı kebir*, 1992, IV: 390.

¹⁰⁰ Eflâki, *Menâkıbu'l-ârifin*, I: 255.

¹⁰¹ Küçük, "Mevlânâ'nın Üslup, Tasavvufî Fikir ve Meşrep Kaynaklarında Senâi?", 457.

Mevlânâ, “salikin seyrüsülûktaki hâlini, manevi sarhoşluğunu cahillerden, anlayışsız kişilerden saklamasının gerekliliği” başlığı altında işlediği bu konudaki düşüncelerini Senâî’nin hem hâlinden hem kâlinden alıntı yaparak şöyle izah etmiştir:

“Perde ardına saklanmış olan Hakîm’in sözünü dinle: Şarap içtiğin yere baş koy, orada yat. Çünkü meyhaneden çıkıp da yolunu kaybeden sarhoş, çocukların maskarası ve oyuncuğu olur.”¹⁰²

¹⁰² Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, *Mesnevî-i ma’nevî* (İstanbul, 2015), 154.

İKİNCİ BÖLÜM

AKILNÂME

İki alt başlıkta ele alacağımız ikinci bölümde Hakîm Senâî'nin *Akılname* adlı eserindeki bazı tasavvufî düşüncelerine değinerek tasavvuf edebiyatına ve Mevlânâ'ya olan etkilerinden bahsedeceğiz

Hakîm Senâî tasavvufî görüşlerinin bulunduğu küçük bir mesnevi olan *Akılname* adlı eserinde başlıca akıl ve aşk ilişkisinden, şeyh ve salikin vasıflarından mârifet, ârif, semâ, zikir, tarikat ve tevekkül gibi tasavvufun ana konularından bahsetmiştir.

2.1. MESNEVİLER

Mesnevi kelimesi sözlükte “ikişer ikişer” anlamındaki mesnâ kelimesinden türemiş ve nisbet eki almıştır. Mesnevî edebiyat terimi ve nazım şekli olarak ilk defa Fars edebiyatında kullanılmıştır. Arap edebiyatında ise müzdevic veya recez bahriyle nazmedildiği için urcûze adıyla anılmış ve bunlar mesnevinin ilk oluşumları olarak kabul edilmişlerdir. Ancak bu nazım şeklinin günümüzde ifade ettiği anlama uygun ilk örneklerini Fars edebiyatı ortaya çıkarmıştır. Fars şiirinin kaside ve gazelle birlikte üç temel nazım şeklinden biri olan mesnevi iki beyitlik şiirlerden binlerce beyitlik müstakil kitaplara kadar değişik uzunluklarda kaleme alınmıştır. Mesnevilerin her beytinin kendi arasında kafiyeli oluşu ve genellikle aruzun kısa kalıplarıyla yazılmış olması konu birliğini sağlama ve anlatım açısından şairlere büyük kolaylıklar sağlamıştır. Genel kabule göre mesnevi yazımında yedi vezin (hezec-i müseddesten “mefâîlün mefâîlün feûlün” ile “mef’ûlü mefâîlün feûlün”; remel-i müseddes bahrinden “fâilâtün fâilâtün fâilün” ile “feilâtün feilâtün feilün”; hafif bahrinden “feilâtün mefâîlün feilün”; serî

bahrinden “müfteilün müfteilün fâilün” ve mütekârib bahrinden “feûlün feûlün feûlün feûl”) kullanılmıştır.¹⁰³

Türk şairleri de tasavvufî mesnevi yazımında Senâî’den etkilenmişlerdir. Senâî ile başlayan tasavvufî mesnevi geleneği Mevlânâ’nın mesnevisi ile doruğa ulaşmıştır. Mesnevi, Türk şairlerine sadece tasavvufî açıdan değil Farsçayı şiir yazacak kadar ilerletmeleri, edebî bilgi ve zevklerinin gelişmesi açısından da tesir etmiş, üzerlerinde her yönüyle eğitici bir rol oynamıştır.¹⁰⁴

2.2. AKILNÂME’NİN ŞEKİL VE MUHTEVÂ ÖZELLİKLERİ

Akılname adlı eser hicri 1332 yılında Celâlî tarafından Gazne’de matba-ı Senâî’de 547 beyit olarak yayımlanmıştır. Başka bir nüshasına da rastlanılmamıştır. Ancak bu eser 576 beyit olarak *Senâî âbâd* adı altında hicri 1348 yılında Müderris Razavî tarafından Tahran Üniversitesi Yayınları tarafından basılmıştır. Yaptığımız araştırma neticesinde bazı araştırmacılar *Senâî âbâd*’ın tasavvufî içerikleri barındırdığını, *Akılname*’nin ise farklı bir eser olduğunu belirtmekte ve bu *Akılname*’nin Hakîm Senâî’ye aidiyeti hususunda şüphelerin olduğunu öne sürmektedirler.¹⁰⁵ Bazı araştırmacılar ise *Senâî âbâd* ile *Akılname*’nin aynı eser olduğunu iddia etmektedirler.¹⁰⁶ Biz de bu nedenlerden ötürü *Akılname*’nin en eski taş baskısını esas aldık ve bu nüshadan hareketle tezimizi inşa ettik.

Hakîm Senâî eserine Allah’ı noksan sıfatlardan tenzih ederek başlar. O eserinde hakikatlere ulaşmada vesile olarak gördüğü aklın önemine değinir. Zira o, akılla ulaşılan burhanî ilmi cehaletten kurtulma aracı olarak görür. Lakin aklın vahdaniyet sırrından habersiz kalmasından dolayı felsefe ilmini de eleştirir. Bu noktada akla tamamen güvenmeyi doğru bulmadığı anlaşılmaktadır.

Senâî aşkı akıldan daha önde tutar ve o, aşkı tatmayanın kendi varlığından haberdar olamayacağını, dünyanın âşıklar sayesinde döndüğünü belirtir.

¹⁰³ Mustafa Çiçekler, “Mesnevî” (Ankara: DİA, 2009), XXIX: 320.

¹⁰⁴ İsmail Ünver, “Mesnevi” (Ankara: DİA, 2004), XXIX: 323.

¹⁰⁵ Seyyid Zıyaüddin Secadi, *Nuşmegir hadika-i irfan*, 1. Bs (Tahran: İntişarat-ı Sohen, 1374), 23.

¹⁰⁶ Hermann Ethê, “Catalogue Of Persian Manuscripts” (Oxford: India Office, 1903), 1: 572.

Hikmetin, mârifetin yaratılmasından oluştuğunu söyler. O, bu eserinde Musa (a.s) kıssalarını kalenderiyyât kalıplarıyla ifade etmiştir. Yine o, eserinde nefsi basit bir cevher olarak niteler. Ruhu da ister mü'min olsun ister kâfir, ruhun insana latiflik verdiğini belirtir. Hakîm Senâî eserinde kanaati en üstün amel saymıştır. Ona göre âriflik hayret ve istikrar makamındadır. İmam Gazzâlî'nin *İhyâü Ulûmi'd-Din* ve *Kimya-yı Saâdet* adlı eserlerinde ne varsa onun üzerine eklediğini söyleyerek eserini sonlandırır.

2.3. AKILNÂME ADLI MESNEVİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Hakîm Senâî tasavvufi görüşlerini *Akılname* adlı mesnevisinde belirtmiş olması sebebiyle Senâî'nin görüşlerini daha çok bu mesnevisi üzerinden irdeleyeceğiz. O, eserinde başlıca akıl ve aşk ilişkisini, şeyh ve salikin vasıflarını, mârifet, ârif, sema, zikir, tarikat ve tevekkül gibi tasavvufun ana konularını ele almıştır.

2.3.1. Akıl

Akıl, sözlükte mastar olarak menetmek, engellemek, alıkoymak, bağlamak vb. anlamlara gelir. Terim olarak ise maddî olmayan, ancak maddeye etki eden basit bir cevher olup varlığın hakikatini anlamak demektir.¹⁰⁷ Ebu Hafs Ömer es-Sühreverdî'ye göre akıl ruhun dili ve basiretin tercümanıdır. Basiret ruh için kalp, akıl ise dil menzilesindedir.¹⁰⁸ Mevlânâ'ya göre ruh padişaha, akıl da vezire benzemektedir.¹⁰⁹ Akıl aşkı açıklayamamakla beraber aşkı ve âşıklığı ancak aşkın kendisi açıklayabilir.¹¹⁰ Akıl denilen şey birer duygu, idrak, tedbir ve candır.¹¹¹

Gazzâlî akli ilim ve marifetle birlikte gururdan kurtulmanın üç yolundan biri olarak görür. Ona göre akıl kendisiyle eşyaların hakikatlerinin idrak edildiği

¹⁰⁷ Süleyman Hayri Bolay, "Akıl" (İstanbul: DİA, 1989), II: 238.

¹⁰⁸ Ebu Hafs Ömer es-Sühreverdî, *Gerçek Tasavvuf*, trc. Dilaver Selvi (Ankara: Semerkand Yayınları, 1999), 266.

¹⁰⁹ Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, *Mesnevî-i ma'nevî*, 519.

¹¹⁰ Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, *Mesnevî-i ma'nevî*, 37.

¹¹¹ Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, *Mesnevî-i ma'nevî*, 779.

bir nurdur.¹¹² Gazzâlî akıldan elde edilen ilme ruh, vahiy ve hayat adının verildiğini belirtmektedir.¹¹³ Ona göre insanlar aklın tarifinde ve hakikatinde ihtilafa düşmüşlerdir. Lakin burada önemli olan aklın birden fazla manaya gelebileceğini bilmektir. Akli en doğru şekilde tanımlamanın yolu aklın kullanıldığı dört manayı da bilmektir. Bu manaların birincisi insanın diğer canlılardan ayrılmasını sağlayan hasletidir. İkincisi zaruri ilimleri bilmesidir. Üçüncüsü tecrübelerden elde edilen ilimdir. Dördüncüsü tabiatının bir dereceye yükselerek işlerin neticesini ve akıbetini anlayarak şehvetini yenmesidir.¹¹⁴

Hakîm Senâî'ye göre akıl, Allah tarafından kullara mülkü düzenlemesi için verilmiştir.¹¹⁵ O, aklın hakikatlerini bilmeyi aklın inceliklerine bir vesile olarak görmekte ve hakikatlere ulaşmanın da aklın inceliklerine vakıf olmakla mümkün olacağını düşünmektedir:

چون ندانیتہ حقایق عقل جہ خبر داری از دقایق عقل

“Aklın hakikatlerini bilmeyince, aklın inceliklerine nasıl vâkıf olacaksın?”¹¹⁶

Senâî, aklın vahdet yolunda kör olduğundan,¹¹⁷ vahdaniyet sırrından habersiz kaldığından¹¹⁸ bahsedip aşkın ise akıl zincirini kırdığını anlatır.¹¹⁹ Ayrıca Senâî Allah'ın akli insanoğluna bir vazife olarak yüklediğinden,¹²⁰ akıl cevherine sahip olmanın güneş hazinesine malik olmaya vesile olacağından söz eder.¹²¹

¹¹² İmam Gazzâlî, *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*, trc. Ahmed Serdaroğlu (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1974), III: 872.

¹¹³ İmam Gazzâlî, *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*, trc. Ahmed Serdaroğlu (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1974), I: 210.

¹¹⁴ İmam Gazzâlî, *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*, 1974, I: 214-216.

¹¹⁵ Hakîm Senâî, *Akılname*, ed. Celâlî (Gazne: Matba-ı Senâî, 1332), 2.

¹¹⁶ Hakîm Senâî, *Akılname*, 2.

¹¹⁷ Hakîm Senâî, *Akılname*, 1.

¹¹⁸ Hakîm Senâî, *Akılname*, 3.

¹¹⁹ Hakîm Senâî, *Akılname*, 11.

¹²⁰ Hakîm Senâî, *Akılname*, 6.

¹²¹ Hakîm Senâî, *Akılname*, 15.

2.3.2. Aşk

Aşk, sözlükte şiddetli ve aşırı sevgi beslemek anlamına gelir. Bu kelimenin yine lügatte aşk kelimesi ile aynı kökten olan ve sarmaşık manasına gelen aşeka ile yakından bir ilişkisinin olduğu belirtilir.¹²² Ahmed Gazzâlî'ye göre mâşuk, aşk hazinesidir ve onun güzelliğinin açığa çıkmış hâlidir. Her hâlükârda onda aşkın tasarrufu vardır. Aynı zamanda aşk hem âşık hem de mâşuk için esrarengiz bir aynadır; hem kendini hem de mâşuku göstermektedir.¹²³

Kuşeyrî'ye göre aşk şerefli bir hâldir.¹²⁴ Şiblî ise âşık susunca, ârif konuşunca mahvolur demektedir.¹²⁵ Cüneyd-i Bağdâdî de âşıkın kendi sıfatlarını terk edip sevgilinin sıfatlarına girmesi gerektiğini belirtmiştir.¹²⁶

Mevlânâ'ya göre aşka rağbeti olmayan kanatsız kuşa benzer.¹²⁷ Âşık kimsenin ağzından ne çıkarsa çıksın aşk yurdunda onun kokusu duyulur.¹²⁸ Aşkı açıklamak için ne söylenmiş ise o söylenenler yeterli değildir.¹²⁹

Gazzâlî'ye göre sevgi iyi olan şeye karşı kendiliğinden gerçekleşen bir meyildir. Bu meyil kuvvetlenirse aşk olur.¹³⁰ Özetle Gazzâlî'ye göre muhabbet ve sevgi uygun olan şeye karşı gönlün meyiletmesi aşk ise gönlün aşırı derecede temayülüdür.¹³¹ Ona göre aşk âşıkın gönlünde kendisinden başka bir şey bırakmaz bu sebeple Allah'ı seven kimsede böyle olmalıdır.¹³²

Hakîm Senâî'ye göre aşk öyle bir şeydir ki onsuz kalp taşta döner, aşkın ateşi olmayınca da kalp kül olur:

دل بی سوز را رماد شمار

مرد بی عشق را جماد شمار

¹²² Uludağ, "Aşk", IV: 11.

¹²³ Ahmed Gazzâlî, *Aşkın Halleri-Sevânihu'l-uşşâk*, trc. Turan Koç - Mehmet Çetinkaya (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2004), 108-109.

¹²⁴ Ebu'l-Kasım Abdükerim el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye* (Dımeşk: Dâru'l-Kuba, 2000), 481.

¹²⁵ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 486.

¹²⁶ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 486.

¹²⁷ Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, *Mesnevî-i ma'nevî*, 34.

¹²⁸ Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, *Mesnevî-i ma'nevî*, 136.

¹²⁹ Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, *Mesnevî-i ma'nevî*, 37.

¹³⁰ İmam Gazzâlî, *Kimyâ-yı saâdet*, trc. Faruk Meyan (İstanbul: Bedir Yayınevi, 2013), 768.

¹³¹ İmam Gazzâlî, *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*, trc. Ahmed Serdaroğlu (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1974), IV: 588.

¹³² İmam Gazzâlî, *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*, 1974, IV: 769.

“İnsan aşksız taşa döner. Kalp aşk ateşi olmadan küle döner.”¹³³

Senâî hayatın, aşktan ibaret olduğunu belirtir. Kalbin ve ruhun insanoğluna aşktan birer ödünç verildiğini vurgular:

زندگانی عبارت از عشق است دل و جان استعارت از عشق است

“Hayat aşktan ibarettir. Kalp ve ruh aşktan ödünçtür.”¹³⁴

Bu yolda çeşitli sırlara vakıf olan ve Mevlâ’ya sena edip aşk ateşiyle “Rabbenâ” diyerek Allah aşkının elemi talep edenlerin olduğundan bahseder.¹³⁵

Ayrıca Senâî, âşıkların aş diye ciğerlerini, su diye gözyaşlarını içtiklerini veciz olarak anlatmaktadır.¹³⁶ Senâî, âşıkların mekânının harabat/tekkeler olduğundan bahseder ve aşkı tatmamış olanların kendi varlığından haberdar olmadıklarını söyler. Kalpte en etkili kelâmın da âşıklarda olduğunu anlatır.¹³⁷

Senâî, Allah aşkı hususunda ise onun en yüce şey olduğundan bahsetmektedir.¹³⁸ Aşkın zor bir yol olmasından ötürü bu yola baş koymak için cesaret ve samimiyetin gerekli olduğunu anlatır.¹³⁹ Senâî aşkın kendisine kâfi geldiğini ve lütuf âlemine ulaştırdığını zikreder.¹⁴⁰

2.3.3. Şeyh-Sâlik

Sözlükte yaşlı kişi anlamına gelen şeyh kelimesi, çeşitli İslâm devletleri ve toplumlarında saygınlık tabiri olarak pek çok anlamda kullanılmıştır.¹⁴¹ Şeyh; şerîat, tarikat ve hakikat ilimlerinde âlim olan, nefsî hastalıkları bilen, bu hastalıklara düçar olanları tedavi edip şifaya kavuşturan insan-ı kâmil olarak tarif edilmiştir.¹⁴² Mevlânâ’ya göre şeyh zamanının peygamberidir.¹⁴³

¹³³ Hakîm Senâî, *Akılnâme*, 20.

¹³⁴ Hakîm Senâî, *Akılnâme*, 20.

¹³⁵ Hakîm Senâî, *Akılnâme*, 20.

¹³⁶ Hakîm Senâî, *Akılnâme*, 8.

¹³⁷ Hakîm Senâî, *Akılnâme*, 10.

¹³⁸ Hakîm Senâî, *Akılnâme*, 14.

¹³⁹ Hakîm Senâî, *Akılnâme*, 16.

¹⁴⁰ Hakîm Senâî, *Akılnâme*, 19.

¹⁴¹ Casim Avcı, “Şeyh” (İstanbul: DİA, 2010), XXXIX: 49.

¹⁴² Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, trc. Ekrem Demirli (İstanbul: İz Yayıncılık, 2004), 154.

¹⁴³ Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, *Mesnevî-i ma’nevî*, 639.

Sâlik ise sözlükte yola giren, yolda yürüyen anlamlarına gelip terim olarak da tasavvuf yoluna girerek bu yolda mesafe kat eden kimseye denmektedir.¹⁴⁴ Sâlik; kitaba sarılan, bildiğiyle amel eden, bilmediğini de öğrenen, boş şeyleri terk ederek başkalarını bırakıp nefsiyle uğraşan kimse olarak tarif edilmiştir.¹⁴⁵

Gazzâlî şeyhi nakışa, sâliki ise nakış yerine benzetmektedir. Ona göre nakşolmadan nakşedilemez. Şeyh ağaç, sâlik ise gölge gibidir. Ağaç eğri olursa gölge doğru olamaz.¹⁴⁶ Ona göre dinin yolu kapalı şeytanın ise yolları çoktur. Şeytan kendini hidayete erdirecek şeyhi bulamayanları kendi yollarına çekmek için çalışır. Bu sebeple Gazzâlî'nin kendi tarifıyla “ırmak kenarında yürüyen bir körün rehberine sarıldığı gibi, sâlik de şeyhine sarılmalı ve bütün mukadderatını ona teslim etmelidir”. Hiçbir hususta şeyhine muhalefet etmemelidir.¹⁴⁷ Aynı zamanda şeyhi kendi kusurlarını bilmek isteyenler için bir yol olarak görmektedir.¹⁴⁸

Hakîm Senâî, şeyhin tarikat yolunda tam bir rehber olması gerektiğini, onların kalplerinin renkten renge girmediğini, hile tuzak bilmediklerini, dünya işlerinde alakalarının olmadığını anlatır. Şeyhin büsbütün göz ve kulak olduğunu, sırrının mahrem ve ketum olduğunu ifade eder. Hak ile olan şeyhe gayb sırları ifşa olduğu için sözlerinin birer inci gibi olmasından söz eder.¹⁴⁹

Senâî şeyhlerden zuhur eden kerametın hak olduğunu, gözlerden gizlenenlerin onların kalplerinde ayan olduğunu belirtir.¹⁵⁰ Senâî, rehbersiz tarikat yolunda ilerlenemeyeceğini, sâlik'in şeyhinin arkasından tökezleyerek yürümemesini telkin eder. Salikin çevik ve bilgili olup şeyhine hizmet etmesi gerektiğinden bahseder.¹⁵¹

¹⁴⁴ Süleyman Uludağ, “Sülûk” (İstanbul: DİA, 2010), XXXVIII: 127.

¹⁴⁵ Ebu Nasr Serrac et-Tûsî, *el-luma*, trc. Hasan Kamil Yılmaz (İstanbul: Altınoluk, 1996), 276.

¹⁴⁶ İmam Gazzâlî, *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*, 1974, I: 147.

¹⁴⁷ İmam Gazzâlî, *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*, 1974, III: 173.

¹⁴⁸ İmam Gazzâlî, *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*, 1974, III: 146.

¹⁴⁹ Hakîm Senâî, *Akılnâme*, 12.

¹⁵⁰ Hakîm Senâî, *Akılnâme*, 6.

¹⁵¹ Hakîm Senâî, *Akılnâme*, 17.

2.3.4. Tarikat

Sözlükte gidilecek yol, izlenecek usul, hâl ve gidiş anlamındaki tarikat terim olarak Allah'a ulaşmak isteyenlere mahsus âdet, hâl ve davranış anlamlarına gelmektedir.¹⁵² Tarikat; menzilleri aşarak ve makamlarda ilerleyerek Allah'a vuslat yoluyla sâliklere özel bir yoldur.¹⁵³

Hakîm Senâî tarikattan şerîatın arkadaşlık ettiği yolun sonunda varılacak bir hakikat olarak bahseder:

آخر این راه حقیقتیست طریق و ندرین ره شریعتیست رفیق

“Şerîatın arkadaşlık ettiği, Bu yolun/tarikatın sonunda hakikat vardır.”¹⁵⁴

Peygamberlerin insanları tarikat yoluna ilettiğini ve velilerin de bu yolu açtıklarını anlatır. İnsanların cennete bu yoldan ulaştıklarını ve bu yolun harikulade olduğunu veciz sözleriyle vurgular.¹⁵⁵

Bu yolda olanların koşması gerektiğinden aynı zamanda bu yolda bela ve musibetlerle karşılaşılacağından, nefsine kâdir olanın seferinin tam olacağından, tarikat ehlinin gece gündüz demeden zikretmesi ve hizmet ehli olması gerektiğinden, arkadaşlığının vefalı ve daim olmasından, üzüntülerine rağmen mutlu olmasından ve azla iktifa ederek kanaat ehli olmasından, nefsini kirlerden temizlemiş olmasından bahseder.¹⁵⁶

Senâî *Hadikatü'l-hakîka* adlı eserinde ise tarikat ehlinin aşk şarabını sek olarak içtiklerini ancak sarhoş olmadıklarını söyler yine onların aşk şarkıları söylediklerini ancak şarkılarında ne harf ne de söz olduğunu belirtir. Ona göre tarikat ehli hakir görülmemelidir zira onlar sancak ve askerleriyle birer padişahlardır.¹⁵⁷

¹⁵²Reşat Öngören, “Tarikat” (İstanbul: DİA, 2011), XL: 95.

¹⁵³ Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, 65.

¹⁵⁴ Hakîm Senâî, *Akılname*, 17.

¹⁵⁵ Hakîm Senâî, *Akılname*, 17.

¹⁵⁶ Hakîm Senâî, *Akılname*, 17.

¹⁵⁷ Hakîm Senâî, *Hadika*, 490.

2.3.5. Tevekkül

Sözlükte Allah'a güvenmek" anlamındaki v-k-l kökünden türeyen tevekkül kelimesi işi başkasına havale etmek, ona güvenmek ve dayanmak manasına gelir. Terim olarak da bir kimsenin kendini Allah'a teslim etmesi, rızkında ve diğer işlerinde Allah'ı kefil bilip sadece O'na güvenmesi anlamı verilmektedir.¹⁵⁸ Mevlânâ'ya göre tevekkülün çalışmakla beraber olması gerekir.¹⁵⁹ Rızkın insana olan aşkı insanın rızka olan aşkıdan daha fazladır.¹⁶⁰

Serî Sakatî'ye (ö. 251/865) göre tevekkül, kendi güç ve kuvvetinden sıyrılmak demektir.¹⁶¹ Hamdûn el-Kassâr da (ö. 271/884) tevekkülü Allah'a tutunma ve güvenme olarak açıklamaktadır.¹⁶² Sehl et-Tüsterî ise Allah'a güvenenin alâmetinin üç şeyde olduğunu söyler: Allah'tan başka hiç kimseden bir şey istememek, istemeksizin kendine bir şey gelse reddetmemek, elinde olan mal ve mülkü hapsetmemek.¹⁶³

Gazzâlî tevekkül noktasında her işi oluruna bırakıp hiçbir şey yapmamak gibi bir algının yanlış olduğunu belirtir. Ona göre tevekkülü bu boyutta düşünmek şerîata aykırıdır.¹⁶⁴ Özetle Gazzâlî'ye göre tevekkül etmek çalışmamak değildir.¹⁶⁵ Yine Gazzâlî'ye göre tevekkül etmek için kuvvetli bir iman ve kuvvetli bir kalp lazımdır.¹⁶⁶

Hâkim Senâî bazı dini ve ahlaki hakikatleri kastederek tevekkül bahçesini bunların ardında aranmasını istemiş, tevekkülün talepten sonra güzel olacağını ancak talep etmeden olmasının ise daha güzel olacağını belirtmiştir. "Rabbiyellah" duasının herkesi terbiye edeceğini ve "hasbiyellah" demenin ise

¹⁵⁸ Mustafa Çağırıcı, "Tevekkül" (İstanbul: DİA, 2012), XLI: 1.

¹⁵⁹ Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, *Mesnevî-i ma'nevî*, 66.

¹⁶⁰ Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, *Mesnevî-i ma'nevî*, 718.

¹⁶¹ Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf Taarruf*, trc. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh, 1992), 71.

¹⁶² Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 271.

¹⁶³ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 270.

¹⁶⁴ İmam Gazzâlî, *Kimyâ-yı saâdet*, 748-749.

¹⁶⁵ İmam Gazzâlî, *Kimyâ-yı saâdet*, 751.

¹⁶⁶ İmam Gazzâlî, *Kimyâ-yı saâdet*, 747.

kullara kâfi geleceğini zikretmiştir. Halka el açmayı tasvip etmemiş, ne arzu edilirse yalnızca Allah'tan edilmesi gerektiğini belirtmiştir.¹⁶⁷

Senâî, kuldan istemenin kötü bir şey olduğunu zira halkın methetmesinde bile bir yerginin yattığını söylemiştir:

مستأبندة را كه بد باشد مدح مخلوق ذم خود باشد

“Kuldan isteme bu kötü bir şeydir. Mahlûkâtın methetmesinde yergi yatar.”¹⁶⁸

Kulların rızkını Mevlâ'sından kolayca isteyebileceğini ve kullara bel bağlanmaması gerektiğini dile getirmiştir.¹⁶⁹

2.3.6. Semâ

Sözlükte işitmek, duymak, dinlemek ve güzel söz manalarına gelen semâ kelimesi genellikle musiki, raks anlamlarını çağrıştıracak biçimde kullanılmaktadır. İlk tasavvufî eserlerde ise semâ kelimesi sûfinin kendisine gelen vâridi işitmesi ve işittiğini kalbe aktarması anlamında kullanılmaktaydı. Semâ terimi sonraki dönemlerde musiki nağmelerinin ve ahenkli seslerin dinlenmesi anlamında kullanılmış, sûfilerin tertip ettiği musiki ve zikir meclislerine de semâ meclisi denilmiştir.¹⁷⁰

Semâ konusunda bazı önemli sûfilerin farklı görüşleri olmuştur. Kelâbâzî (ö. 380/990) semânın, insan tabiatına sükûnet veren şeyler arasında uzak bir yerde durduğundan bahseder. Böylelikle keşf sahipleri kendilerinde hasıl olan şey sebebiyle semâyâ ihtiyâç duymaktadırlar. Çünkü Kelâbâzî'ye göre onların sırları keşf meydanlarında yolculuğa çıkmıştır.¹⁷¹ Ebû Osman el-Hîrî de (ö. 298/910) semâ'nın üç çeşit olduğunu söyler: Birincisi sâliklerin semâsıdır ki bu semâ ulvî halleri davet eder. İkincisi sâdikların semâsıdır ki bu semâ ulvî halleri çoğaltır.

¹⁶⁷ Hakîm Senâî, *Akılnâme*, 14.

¹⁶⁸ Hakîm Senâî, *Akılnâme*, 14.

¹⁶⁹ Hakîm Senâî, *Akılnâme*, 14.

¹⁷⁰ Semih Ceyhan, “Semâ” (İstanbul: DİA, 2009), XXXVI: 455.

¹⁷¹ Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf Taarruf*, 126.

Üçüncüsü âriflerin semâsıdır ki bu semâda bulunanlar ulvî haller karşısında iradelerini kaybederler ve bu semâ kemal hallerinin devamı içindir.¹⁷²

Mevlânâ'ya göre semâ âşıkların gıdasıdır.¹⁷³ Mücadele sonucunda kötülüğün alt edilmesi semâ etmekten daha zevklidir.¹⁷⁴

Gazzâlî'ye göre semâ kalbin gerçek mihengidir. Semâ halinde kişinin içinde ne var ise o dışarı çıkmaktadır. Semâ kalbe ulaşırsa kalpte ne galip ise o harekete geçer.¹⁷⁵ Fakat belirtmeliyiz ki Gazzâlî semâ kelimesini musiki ile ilişkilendirmektedir. Zira onun bu konudaki “Bilmiş ol ki: semâ yani musiki bir başlangıçtır. Kalpte vecd hali doğurur. Bu vecd ve duygu, bedeni harekete geçirir. Bu hareket muvazenesiz bir sarsıntı ise buna ıstırap denir. Muvazeneli ve intizamlı olursa buna tasfik elleri birbirine çarpmak ve raks yani bütün vücut hareketleriyle ile sallanıp oynamaya denir cümlelerinden bunu anlayabiliriz.¹⁷⁶

Hakîm Senâî âşıklar için semâ'nın gerekli olduğundan ve bununla ruhların ebediyete doyacağından bahseder. Semâ etmeyi cambazlığa benzeterek cambazlık olmadıkça sırrın korunamayacağını anlatır. Kalplerin yakıtının semâ meclislerinin olduğunu ve dostlarının ise kendi inilti ve ah u figanları olduğunu söyler.¹⁷⁷

Senâî, semâ hareketinin kendiliğinden olması gerektiğini savunarak böyle olursa semâ olacağını aksi takdirde bunun nakıs olacağını belirtir:

گر بجنبا نداوت رقص بود ور بجنبی به طبع نقص بود

“Eğer bu hareket kendiliğinden olursa raks olur. Kendiliğinden olmazsa nâkıs olur.”¹⁷⁸

Her zaman semâ etmenin ise abes olduğunu kalbi ve bedeni bitap düşüreceğini söyler.¹⁷⁹

¹⁷² Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 510.

¹⁷³ Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, *Mesnevî-i ma'nevî*, 502.

¹⁷⁴ Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, *Mesnevî-i ma'nevî*, 89.

¹⁷⁵ İmam Gazzâlî, *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*, trc. Ahmed Serdaroğlu (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1974), II: 676.

¹⁷⁶ İmam Gazzâlî, *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*, 1974, II: 677.

¹⁷⁷ Hakîm Senâî, *Akılnâme*, 8.

¹⁷⁸ Hakîm Senâî, *Akılnâme*, 11.

¹⁷⁹ Hakîm Senâî, *Akılnâme*, 11.

2.3.7. Zikir

Sözlükte “bir şeyi anmak, hatırlamak” anlamına gelen zikir kelimesi terim olarak Allah’ı anmak ve unutmamak suretiyle gafletten ve nisyandan kurtuluş manasında kullanılır.¹⁸⁰

Zikrin hakikati, zikir yapıldığı anda zikredilen şeyin dışındaki her şeyi unutmaktır. Zira ayette “*Unuttuğunda Rabb'ini hatırla*”¹⁸¹ geçmektedir. Böylelikle ancak Allah’tan başkası unutulduğunda Allah zikredilmiş olur anlamı çıkmaktadır.¹⁸² Kuşeyrî, devamlı zikir hariç başka bir şekilde Allah’a ulaşamaz demektedir.¹⁸³ Ebû Ali Dekkâk (ö. 405/1015) zikir veliliğın fermanıdır demiştir.¹⁸⁴

Mevlânâ’ya göre zikir, donmuş düşünceleri harekete geçiren bir güneş gibidir.¹⁸⁵ Zikir, kuruntulardan kurtulmak için bir çare mesabesindedir.¹⁸⁶

Gazzâlî’ye göre mezkurun kalbe hâkim olması ve zikredenın gizli kalması gerekir. Gazzâlî’ye göre zikrin evveli ve ahiri vardır; evveli üns ve muhabbeti gerektirir ve zikrin sonu da üns ve muhabbeti doğurur. Zikirde aranan kısım ise zikrin üns ve muhabbeti doğurması olmalıdır. Çünkü Gazzâlî’ye göre bir şeyi zikir o şeye karşı sevgiyi artırır. Böylece salık Allah’ı zikrederek kalbinde üns payda olur ve zikrettiği isme karşı muhabbet uyanır.¹⁸⁷

Senâî, Allah’ı zikretmekle, dilin terbiye olabileceğini söyler. Ona göre kelime-i tevhid zikri ruha ve gönle şifa verir.¹⁸⁸ Zikrin şartı ise gönlün bu zikirden haberdar olmasıdır yoksa ona göre böyle bir zikir, kuru bir gürültüden ibarettir:

ور نه بانگ غریو برباد است

گر دلت با خبر بود یاد است

¹⁸⁰ Reşat Öngören, “Zikir” (İstanbul: DİA, 2013), XLIV: 409.

¹⁸¹ Kehf 18/24.

¹⁸² el-Kalabâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf Taarruf*, trc. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh, 1992), 74.

¹⁸³ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 352.

¹⁸⁴ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 353.

¹⁸⁵ Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, *Mesnevî-i ma'nevî*, 827.

¹⁸⁶ Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, *Mesnevî-i ma'nevî*, 491.

¹⁸⁷ İmam Gazzâlî, *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*, 1974, I: 869.

¹⁸⁸ Hakîm Senâî, *Akılnâme*, 18.

“Gönlün ondan haberdâr olarak zikrederse bu böyledir. Aksi takdirde bu kuru gürültüden ibârettir.”¹⁸⁹

Senâî, zikri ruhun gıdası olarak tarif etmektedir. Ona göre kalbin sükûnet bulmasının yolu zikirden geçmektedir. Son olarak ise gönlün, sevgiliyi zikretmekten aciz kalmasıyla özlemin onu kendine getirdiğini söyler.¹⁹⁰

2.3.8. Mârifet-Ârif

Sözlükte bilgi anlamındaki marifet kelimesi, ilim kelimesinin “genel bilgi” anlamına karşın, “özel bilgi” olarak ifade edilmektedir. İlmin zıt anlamı cehalet, mârifetin zıt anlamı ise inkârdır. Bu nedenle ilim kelimesi, mârifet kelimesinin yerini tutamamaktadır.¹⁹¹ Ruveym b. Ahmed (ö. 303/915-16) marifetin ârif için bir ayna olduğunu, oraya bakıldığında Allah’ın tecellisinin görüldüğünü anlatmaktadır.¹⁹² Hücvirî’ye (ö. 465/1072) göre marifet, ilimden daha üstündür. Zira hâlin sıhhati ancak ilmin sıhhatiyle olur. İlmin sıhhati ise hâlin sıhhati değildir. Böylelikle, hakkıyla âlim olmayan ârif de olamamaktadır. Lakin ârif olmayan âlim olabilmektedir.¹⁹³

Ârif kelimesi ise “tanıyan ve bilen” gibi anlamlara gelmektedir. Terim olarak da Allah’a dair olan bilgi başta olmak üzere bütün varlık ve olayların mahiyeti hakkında bilgiye vakıf olan kişiyi ifade etmektedir.¹⁹⁴ Ârif bütün çabasını Allah için sarf eden, marifetin Allah’ın bir lütfu olarak zatında gerçekleşen, her şeyi terk ederek Allah'a dönmüş olan kişidir.¹⁹⁵

Mevlânâ’ya göre mârifet şerîatin ve takvanın canıdır. Geçmiş zamanlardaki zahitliğin ürünüdür. Zühd ekin ekmeğe, mârifet de o ekinin

¹⁸⁹ Hakîm Senâî, *Akılnâme*, 18.

¹⁹⁰ Hakîm Senâî, *Akılnâme*, 19.

¹⁹¹ Süleyman Uludağ, “Mârifet” (Ankara: DİA, 2003), XXVIII: 54.

¹⁹² Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 474.

¹⁹³ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcub Hakikat Bilgisi*, trc. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh, 1982), 319.

¹⁹⁴ Süleyman Uludağ, “Ârif” (İstanbul: DİA, 1991), III: 361.

¹⁹⁵ Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf Taarruf*, 106.

bitmesine benzemektedir.¹⁹⁶ Ârif kimse uyanıkken güzel düşler gören kişidir.¹⁹⁷ Hakîm Senâî âriflerin öncüsüdür.¹⁹⁸

Gazzâlî'ye göre marifet nefsi, Rabbi, dünyayı ve ahireti bilmektir.¹⁹⁹ Marifet Allah'ın zatını, sıfat ve fiillerini devamlı düşünmekle olmaktadır.²⁰⁰ Tefekkür ve düşünceden marifet doğar.²⁰¹

Senâî mârifeti sonsuz bir alem ve kıyısız bir derya olarak tarif eder. Ona göre hikmet mârifetten yaratılmıştır:

معرفت عالمیست بی پایان بحر منتها است حکمت از بود خلق معرفت است

“Mârifet sonsuz bir âlem, Sahilsiz bir ummandır. Hikmet, mârifetin yaratılmasından oluşmuştur.”²⁰²

Bunun açıklayıcısı olarak da “ben gizli bir hazineydim”²⁰³ cümlesini gösterir.²⁰⁴ Senâî, mârifet nuru meydanının aşk olduğunu söyler. Bu meyanda âriflik makamının hayret ve istikrar makamı olduğunu belirtir.²⁰⁵ Ona göre ârif olan kimse Allah'ın sıfatlarını tevile kalkışmaz.²⁰⁶ Ayrıca o, gözü mârifet geçidi olarak tarif eder.²⁰⁷ Âriflerin aşk şarabıyla fena hâline geçtiklerini belirtir.²⁰⁸

2.4. TERCÜMEDE İZLENEN YÖNTEMLER

Tercümede *Akılnâme*'nin hicri 1332 yılında Celâlî tarafından Gazne'de 547 beyit olarak yayımlanan taş baskı nüshasını kullandık. Eseri, Farsça-Türkçe sözlükler yardımıyla yalın bir Türkçeye çeviri yapmaya gayret ettik. Eserin mesnevi olması sebebiyle manzuma uygun beyitler halinde düzenledik. Ancak bu tercüme, manzum bir tercüme olmayıp imkân ölçüsünde kafiyelelere dikkat

¹⁹⁶ Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, *Mesnevî-i ma'nevî*, 849.

¹⁹⁷ Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, *Mesnevî-i ma'nevî*, 252.

¹⁹⁸ Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, *Mesnevî-i ma'nevî*, 435.

¹⁹⁹ İmam Gazzâlî, *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*, 1974, III: 872.

²⁰⁰ İmam Gazzâlî, *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*, 1974, I: 965.

²⁰¹ İmam Gazzâlî, *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*, 1974, I: 981.

²⁰² Hakîm Senâî, *Akılnâme*, 7.

²⁰³ Hakk'ın zâtının mutlak bilinmezliğini ifade eden tasavvufî bir terim.

²⁰⁴ Hakîm Senâî, *Akılnâme*, 7.

²⁰⁵ Hakîm Senâî, *Akılnâme*, 16.

²⁰⁶ Hakîm Senâî, *Akılnâme*, 4.

²⁰⁷ Hakîm Senâî, *Akılnâme*, 5.

²⁰⁸ Hakîm Senâî, *Akılnâme*, 8.

edilerek yapılmıştır. Metinde yer alan Arapça ifadelerin anlamları, ayetlerin mealleri, hadislerin kaynaklarını dipnotta verdik.

2.5. AKILNÂME MESNEVİSİ'NİN TERCÜMESİ

MUKADDİME

Noksan sıfatlardan berî olan,
Allah'ın ismi ile başlarım sözlerime.

O, sonu olmayan evvel, başlangıcı olmayan âhirdir.
Ondan ne ebediyet ne de ezeliyet sıfatları hâlîdir.

Ezeliyette mevcûdât yok iken o var idi.
Ebediyette ise mevcûdâtı ile kalacaktır bâkî.

Onun Zât'ı tüm nizâmın temeli,
Onun feyzi tüm kavvâmların kuvveti.

Nev u cinsi sebepsiz var eden,
İns ü cinne talepsiz rızık veren.

Rûhu, akli ve sûreti bahşeden,
Odur insanı nakış nakış işleyen.

Tüm âlem onun iki harfi/ کن²⁰⁹ ile yaratılmıştır.
İnsandaki cân onun kaleminin nakşıdır.

²⁰⁹Bakara 2/117; Ali İmran 3/47, 3/59; Enam 6/73; Nahl 16/40; Meryem 19/35; Yasin 36/82; Mümin 40/68. Bu kelime Allah'ın yaratmayı murat ettiğinde noksan sıfatlardan münezze bir şekilde "ol" demesini ifade etmektedir.

Arş, onun kudreti altında karınca misâlidir.

Akıl, onun vahdet yolunda âmâdır.

Her şeyi vâcib'ul-vücûd meydana getirmiştir.

Mevcûdât onun kereminden meydana gelmiştir.

Tüm âlem tamamen ondan vücûd bulmuştur.

Onun nâmı ذو الجلال و الإكرام²¹⁰ olmuştur.

Biz ona âşikâr, o bize kapalı, biz ondan uzak o bize yakındır.

Zât'ı onun özüdür, bizim ilmimiz onun düşüncesinden bî-haberdir.

Ondan gayrısı kâbil ve makbûl, âşık ve ma'suk,

Âkıl ve ma'kul değildir.

Zât-ı Pâk'ı, teşbihten münezzehtir,

Sıfatları tahayyülden mukaddestir.

Doğurmamış ve doğmamıştır.

Benzeri ne gelmiştir ne de gelecektir.

Benzersizdir, misalden münezzehtir.

Eşi yoktur, mukaddestir.

²¹⁰ Rahman, 55\27. "Celal ve ikram sahibi".

Onun fiilinin benzeri ve amacı olmaz,
Zira bunlar cevher, cisim ve arazdan müteşekkildir.

Hâdisler onun kapısına bir yol bulamaz,
Zira pâk izzeti, hâdislerin tozu ile bulanmaz.

AKIL

O akılı mülke müdebbir kılan,
Hâkim-i mutlak ve mukaddir-i meliktir.

Akılın hakikatlerini bilmeyince,
Akılın inceliklerine nasıl vâkıf olacaksın?

Akılın zevki sende hâsıl olmayınca,
Hakikatlere nerden ulaşacaksın?

Burhânî ilimleri bilmedikçe,
Kendini gizli cehâletten nasıl kurtaracaksın?

NEFS

Kendi nefsinde dîvâne olmadıkça,
Nefsini yaratan Zât'ı nereden bileceksin?

O nefsi basit bir cevherden yarattı,
Tüm âlemi ona muhîr kıldı.

Her şey üzerine Güneş'i doğurduğu gibi,
Onun nûrunu tüm bedenlere ulaştırdı.

Ey sersem senin fiilin hiçlik değil.
Nefsi bilip bilmemen aklın kârı değil.

Âdemin sureti,
Âdem değil.

Merkep ancak dayakla ıslah olur.
Ruha letâiften başka mürebbî yoktur.

RÛH-I NÂTIKA

Rûh-ı nâtika rabbânî bir hediyedir.
Sübhânî bir lütuftur.

Allah, hikmeti nefs-i nâtıkaya bahşeder.
Sırları onun boşluklarına yerleştirir.

Onun hakkında vehim, fikir ve hayal vardır.
Hakîkatlerini bilmek muhâldir.

İster mecûsî ister mü'min ister müşrik olsun,
Onun nûru nefislere şuur verir.

AMEL

Ömrü denizde geçen kaptan,
Onun güzel ismini ilâhî diye zikretti.

Eğer felsefe ilminde isen,
Tutulmuş güneşe benzersin.

Bazen mantık ilmini konuştuğunda,
Tevhid ilminde hesapçı oluverirsin.

Ey dehrî/tabiatçı tabiata ittibânı azalt.
Ayağını şerîat izine koy.

Bu övgü her mukaddese râm değil.
Bu binâ her mühendisin kârı değil.

Dikeni tabîat ananın eline ver.
Şerîat ananın eşiğini öp.

O ezelde yeryüzünü sergi olmaksızın yaydı.
O her bir şeyi vasıtasız yarattı.

Heyûlâ ve sebeb-i evvelden,
Yol yoktur Hazret-i Mevlâ'ya.

Rûh-ı insândan ortaya ne gelir.
Nefs-i hayvânîden ne çıkar meydâna.

Kalbini hayalden uzak tut.
Bedenini لا أبالي²¹¹,ye kardeş kıl.

Akl-ı fa'âlin kanatlarını kes.
Nefs-i küllîyi akıl ayağı ile ez.

Akıl onun kapısında dîvânedir.
Ruh onun kapısında gariptir.

Fikrin onun izzetinden parlak güneşe erişti,
El hayretten kafaya düştü.

Akıl vahdaniyet sırrından habersizdir.
Akıl onun perdesinde yol bulamaz.

Mahlûkâtın aczi onun elindedir.
Onun varlığının nişanı nişanının olmayışındandır.

Mahlûkâtın kaderi onun tam sıfatındandır.
Tahkîk kadehi bu kadehin önündedir.

²¹¹ Bu ifade, Arapçada “umurumda değil” anlamına gelmektedir.

Her ne ararsan tenzîhin aynıdır.

Her ne söylersen mahza teşbihtir.

Hâtırına ne gelirse o benzeri değildir.

Tabiatında her ne yol almışsa o, o değildir.

Beşer onun hükmünden çıkamaz.

Akıl takdirin önüne geçemez.

İnsan, melek ve cinler her ne dedi ise,

O Zât-ı Bârî bundan mukaddestir.

Hüccetle olanda takdîs vardır.

Akılla olanda heves vardır.

Allah'ın celâli vasfetmemizden daha büyüktür.

Allah'ın kemâli kavrayışımızdan daha üstündür.

Onun sıfatını beyân eden tüm vasıflar,

ما عرفناه حق معرفت²¹² olmuştur.

NAKL

İstivâ ve nüzûlde şüphe yoktur.

Lâkin akıl, hakîkatini kavramaktan uzaktır.

²¹² “Onu hakkıyla tanıyamadık” anlamında Arapça bir ifadedir.

Parmaklarla vech-i kadîmi göster.

Ezelî sıfatlardan dilini tut.

Ruh zevkinin en tatlısını,

Pâk-ı kadîmin kelamı ile konuşmaya ayır.

Ârif-i bi'llâh olan her kimse,

Onun sıfatlarını tevile kalkışmaz.

REMİZ

Hak remzini ifşâ etmek uğruna da olsa,

İşit ki bu bir işarettir.

Bütün hayat ondandır.

Tüm nefisler onun nefesindedir

Diyâr-ı cihânda sarhoşu da akıllısı da,

Uyuyanı da uyanığı da yârsız olamaz.

Mecûsî olsun, kâfir olsun mü'min olsun,

Hepsi de ümitvardırlar.

Lâkin sen kimsin? Bir düşkün mü?

Kullar tüm ayıplarına rağmen onun kuludur.

Beyân olmadan ne zamana kadar tefsir edeceksin.

Rahmân'ın kullarını ne zamana kadar tekfir edeceksin.

Eğer kalbinin dirayetini istersen,

İki yüzlülükten uzak dur.

Yaratılış, sebep ve gaye ile değildir.

O hiçbir dine muhtaç değildir.

Tüm kullar kulluğa hazırdırlar.

İster köle olsun ister efendi.

Hepsi birer damgalı köledir.

Hepsi bir bahçenin meyvesidir.

Onlar zevk içinde harap olurlar,

Hepsi gözyaşı içerler.

Yaratıcıyı tanımayan kimse,

İtaatle kâni olamaz.

Onda çokluk ve değişkenlik bulunmaz.

İş bitince ortaya ancak hayret çıkar.

Senden peygambere kadar hiç kimse,

Kibriyânın künhüne ulaşamaz.

Melekler baştan başa nûrdurlar.

Çok yakın olmalarına rağmen hareminden uzaktırlar.

Kimi uyanık, kimi uyumaktadır.

Yüz binlercesi o suda boğulmaktadır.

Kalp hüznle dolu, konuşmaya mecâl yok.

İnci elde onu delmeye güç yok.

Herkes acziyet içinde koşmakta.

Herkes hayret içinde arayışta.

Bu serkeşlik nereye kadar?

Yol kapalı, gece karanlık, ay tutulu.

Söz müşkil işi çözmez.

İşin sonucu asılsızdır çünkü.

Zât-ı pâk yanında itirafta bulun.

Onun kerîm sıfatına yürü.

SIFAT-I BÂRÎ TE'ÂLÂ

Bil ki o fâiz ü bâsit ü mecîddir.

Âlim ü kâdir ü mürîddir.

Zât-ı pâk'ı uzunluk ve kısalıktan münezzehtir.

Kelam, sem' ve basar onun sıfatlarındandır.

Hikmeti yedi kat semâyı aydınlattı,

“*Kün*” emri ile parlattı.

Ay onun güneşi/sevgisi ile güler,

Dünya onun çatısında döner.

Kudreti su üzerinde,

Güneşin resmini çizer.

Dalları bülbül yuvası kıldı.

Bulutları bostanlara merhametli kıldı.

Dağ dikenlerini yüz güzel eyledi.

Baharın habercisi etti.

Toprağı kevn ve fesat aracısı kıldı.

İki duruma da revâç ve kesât verdi.

Baharda rüzgârı gönderdi.

Bulutları tomurcuklara emzirtti.

Ağaçları yemyeşil dallarıyla süsledi.

Irmak kenarlarını yeşillendirdi.

Serçeyi bostana assolist kıldı.

Nar bahçesinin tomurcuklarına dans ettirdi.

Keklik dağ tepesinde onun ismini zikreder.

Kumru dalda onun vasfını tilavet eder.

Dağdaki tomurcuklar ondan dolayı açar.

Sudaki bir tek damla ona işaret eder.

Gül güzelliğini ondan alır.

Elma çehresindeki siyah benleri ondan almıştır.

Ney sesine tatlılık,

Gül rengine tazelik bahşeder.

Kuşların aşk derdi ve iniltisi ondandır.

Misk kokusu, lâle yaprağı ondandır.

Bülbül ona olan özleminden nâra atar.

Gül dert elbisesi sebebiyle meşhurdur.

FITRAT

Âdemi yol toprağından yarattı.

Sûretini kendi nakşıyla nakşetti.

Dişlerimiz inci inci olması ondandır.

Dil üzerindeki düğümler ondandır.

Ruh onun yağmurunun tatlı çisentisindedir.

Gül ancak onun reyhânının kokusudur.

Nergis onun su gözesinden alınmıştır.

Sümbül lülesi ışıltısını ondan derlemiştir.

Gözü mârifet geçidi,

Su ve aydınlık membaı kıldı.

Kapalı dudakları açtı da,

Ağızlara tatlı gülüşler bahşetti.

Saçını menekşe gibi ördü.

Çehresini orkide gibi açtı.

Nergis gözesi, nûr gözesini buldu.

Lâle gibi kulağı işitme nîmetini buldu.

Yâkut dudağı ortaya çıkardı da.

Onu cevherle doldurdu.

İnsanı yeryüzünde halîfesi kıldı.

İlim, akıl ve keremi ona vazîfe eyledi.

Mahlûkâtı ona musahhar kıldı.
Gökyüzünü gölgelik, yeryüzünü taht kıldı.

İnsanı kakhâr mahlûkâtı makhûr kıldı.
Hepsini köle, insanı efendi kıldı.

İnsan o rûhu, Melik-i A'zam'dan aldı.
Yeryüzündeki vazifesi halîfe olmak oldu.

Onun kaderi kulakta bir kulluk küpesi değildir.
Onun mülkü bir yük değildir.

Kader üzerindeki sözü latifliğindedir.
Mülkündeki pâklık nezafetindedir.

Şu süflî veya ulvî âlemde ne varsa,
Zayıf insana boyun eğer.

İnsan sadece beşikte iken,
Çok vefâkâr ve ahdine sadıktır.

Cihandaki bu süs onun ayağındandır.
Mahlûkâtı da ona uymaktadır.

Tüm kelam senin için,
Bütün araştırma senin için.

Ta ki yuvalarında bülbüller,
قل هو الله²¹³ nağmelerini cıvıldasın.

Senâ pk-ı Ahmed'e ulaşsın.
Selm Ahmed zerine olsun.

NA'T-I RASL

stdlar stdı hazret-i kuds, gökler şhı,
nsan zviyesinin kameridir o.

Duh renkli, gl yzly,
Sümbül ryihsı yayan bir gecedir o.

Onun baskını kuzeye ulaştı.
ekik gzlyler kaçtı.

Yıldızların parıltısı onun yüzündeki nrdandır.
Tüm lem onun izi üzerindedir.

Yetim incisi mbrek parmakları ile,
Ay ikiye yarıldı.

Bunlar kolay mucizelerdir.
Onun tek gayesi insandır.

²¹³ İhlas 112/1. "De ki O Allah birdir".

Hârikulâdelik ancak,
Allah'ın teyidiyledir.

Cümle enbiyâ sırrı bilirler.
Hem kavlen hem fiilen sadıktırlar.

Araları tefrik edilmeden,
Kur'ân onların sıdkına delildir.

İSBÂT-I KERÂMET

Mûcize ve kerâmeti hak biliriz.
Asla aralarını tefrîk etmeyiz.

Cümle evliyânın kerâmeti vardır.
Bu onların nezdinde pek azdır.

Gözlerden gizlenen her ne varsa,
Evliyâ kalplerinde âyandır.

Zâhirde sûretleri normalcedir.
Bâtında câsus ulakları vardır.

MÂRİFET

Mârifet sonsuz bir âlem,
Sahilsiz bir ummandır.

Hikmet, mârifetin yaratılmasından oluşmuştur.

كنت كنزا مخفيا²¹⁴ bu sıfatın beyanıdır.

Gemisi nazardır.
Kaptanı akıldır.

Ecel gelmeden,
Amel etmek gerekir.

Kekliğin kanadını,
Gövdesinden ayır.

Sesler yükseldiğinde,
Ağır ağır götürürler onu.

Üzüntüden sebep ağlanır,
Dost düşmandan ayrılır.

Gül yüzü solar.
Rûhu donar.

²¹⁴ Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ* 2\156 “Gizli bir hazine idim” anlamında Hakk’ın zâtının mutlak bilinmezliğini ifade eden bir tasavvuf terimidir. Aclûnî’ye göre aslı yoktur.

En yakını onu içine çeker.

Çocukları yetim bırakır.

Emel zevklerini keser.

Gönül gülünü koparır.

Ah bir dem ayrılırız buradan.

Geride bırakırız mülkümüzü durmadan.

Hanımlara ve çocuklara vedâ ederiz.

Ayrılırız sevdiklerimizden.

KABİR

Amelden uzaksın, ölüm sana yakın,

Kabrin karanlık olması sana aydın.

Bil ki Hak zü'l celâldir,

Gayrısı كل من عليها فان²¹⁵ dır.

Eyvah ki gözler kör olur.

İnsanın asıl yeri makber olur.

Ne zamana kadar atla deveye oturacaksın,

Bir gün teneşire konacaksın.

²¹⁵ Rahman 55/26. “Yeryüzünde bulunanların hepsi fânidir.”.

Ölüm sana ansızın bî-haber gelir.

Aldırmaz evlâd ü ıyâline.

Kabir dardır, oturacak yeri yoktur.

Kefenden başka yoldaş yoktur.

Yeme içme peşindesin.

Evin mâmur, kabrin harâp.

Amelini zâyi etmiş kimseye,

O sevgili nereden bakacak.

Sâmirî'nin buzağıya ruh üfürdüğünü gördün.

İtiraf et, tapmaya devam ettin.

Ey imkânsızlık dâiresinde dönüp duran,

İtiraf et, yıllarca yüzünü ona döndün.

Ey kalbi nûr ateşinden bî-haber,

Nerden bileceksin Mûsâ ile Tûr'u.

Savaş yeri bembeyaz oldu.

Sonra ikiye ayrılan bir deryâ oldu.

Tur dağından bir ateş peydâ oldu.

Mûsâ dolaşıp dönen bir mecnûn oldu.

O elinde şarap olmadan kadeh ile gitti.
İçmeden, şarap kokusundan sarhoş oldu.

Allah dağa tecellî edince un ufak oldu.
Dağ yüz bin pâre oldu.

Tecellinin başında,
اخلع نعليك²¹⁶ buyurdu.

Âşikâre ru'yeti arzuladığında,
لن تراني²¹⁷ ciğerini parçaladı.

Başlangıçta annesi onu suya bıraktı.
Sonra altının eridiği gibi aşk ateşinde eridi.

Ona su ile aşk yolunu açtı.
Denizi ona siper eyledi.

Toprak altına girdiğinde,
Kabirde أرني²¹⁸ sözünü işitti.

SEMÂ

Âşıklara tatlı bir semâ gerek.
Ta ki ruhları ebede doysun.

²¹⁶ Taha 20/12. "Pabuçlarını çıkar".

²¹⁷ Araf 7/143. "Beni asla göremezsin"

²¹⁸ Araf 7/143. "Bana görün"

Güzel yüzlüler dostlarından tanınır ki,
Cümle âşıklar sırlardan okusun.

Âşıklar cambaz olmadıkça,
Sırları nasıl korusun?

Söyle âşık nişânesi nedir?
Aşktaki merteben nerededir?

Mevlâ'nın kapısındaki iniltin hani?
Hani nerede gözyaşın?

Gece uyanık olmak,
Seherde niyazda olmak ne güzeldir.

Âşıklar feleğe gülerler,
Aşk şarabı için cenk ederler.

Kalplerinin yakıtı bu meclisin mumudur.
Dostları ve yoldaşları âh u figânlarıdır.

Âşıklar aş diye ciğerlerini yerler.
Âşıklar su diye gözyaşlarını içerler.

Perde ardında iken,
Şarkıcıları âh ve inilti nağmeleridir.

Âşıklar her daim anlattılar.

O dilberler sırları dilsiz söylediler.

Onlar aşk harâbâtının adamlarıdır.

Onlar yeri semâ gibi döndürenlerdir.

Kadın aşkı lafta kalmıştır.

Kadın aşkı kaf dağına çadır kurmaktır.

Yemek ve uyku zincirine bağlıyken,

O âlemden nasıl haberdâr olacaksın.

Adam olanın Cemşid'in²¹⁹ himmetinde olması gerek.

Güneş ve ay gibi kalp ve göz olması gerek.

Ta ki sanatkârın sanatına özen gösteresin.

Bu sebeple nefse kulluktan azât olasın.

Halîl gibi tüm geceni nazarda geçiresin.

Ta ki yıldızlar önüne delil olsun.

Kalbi berraklıktan aydınlanınca,

Cümle âlem ayna gibi olur.

İçi şuâlarla dolup taşar.

Muhabbeti yükselir.

²¹⁹ Fars edebiyatında bir kahraman.

Mevlâ'nın kapısına yönelir.
Güneş ve Kamer'in yüzünü dağlar.

ÂRIFLER

Ârifler bu bostanın kuşlarıdır.
Âşıklar bu ormanın avcılarıdır.

Bu aldatıcı âlemdeki zamanlarda,
Gözleri keskindir bu gecelerin karanlığında.

Alenen cenneti ve cehennemi görenlerdir.
Kalplerde aşk ateşi, gözlerde göz yaşı.

Uykudan, yemeden, boşluktan fariğdirler.
Köşelerinde kafesteki kumru misâlidirler.

Onlar ateşler içinde semender gibi keyiflenirler.
Onlar su içinde balık gibi mutludurlar.

Bâtınları hak nûrunu saçmaktadır,
Mevlâ'ya olan arzularından yanmaktalardır.

Kalpleri fikir tahtirevânındaki yeni gelin gibi ışıltılıdır.
Onlar bâkir tabiatlarında sevgilidirler.

Hepsi zerre gibidir görülmezler.

Aşk kadehinden sarhoşturlar.

Hepsi elemle yoğrulmuş dertkeşândırlar.

Hepsi birer âsî dîvânedirler.

Satranç ve tavladan,

Edepleriyle ayrılırlar.

Gündüz harâbelerde sarhoşturlar.

Gece sırdaşına münâcât hâlinedirler.

Kendilerinden kendilerine uçarlar.

Ruhları ve kalpleri ile aşk şarabından bir damla satın alırlar.

Gece gündüz semâ ve cümbüş içindedirler.

Hevâ ve heveslerini terk ederler.

Köledirler lâkin özgürdürler.

Mahzûndurlar lâkin bu hüznle mesrurdurlar.

Fakirdirler fakat herkesten zengindirler.

Yolda düşmüşlerin önündedirler.

Tefekkürdeki incelikleri bilirler,

Dokuz felek sırrına muttalidirler.

Sarsılmaz dağlar gibi,
Yeryüzünde aşk kapısında aşka düşmüşlerdir.

Kendi nefislerinden geçip onda meşguldürler.
Vâlidirler lâkin azledilmişler.

HARÂBÂT

SEKR

Ârifler aşk şarabında fâni olmuşlar.
Âşıklar ayyaş kumarbaz olmuşlar.

Zayıftırlar lâkin çok kuvvetlidirler.
Hepsi nebevî ilim ve kuvvet sahibidirler.

Akıllıdırlar lâkin deliliği izhâr ederler.
Akılları sihirli lambadaki cini resmeder.

Bir an bile zikirden geri durmazlar.
Yokluğun varlığında helâk olmuşlardır.

MEYHÂNE

Meyhâneye git, sevgili oradadır.
Sâfî şarap ve dilber oradadır.

Meyhâneler azatluların haccı,
Mazlumların mekanıdır.

Kan döken âşıkların vatanıdır.
Baygın sabahlayanların meskenidir.

Orada adamlık gerek.
Aklı ayak altına almak gerek.

Aşk tatmamış kimsenin,
Asla varlığından yoktur haberi.

Aşk sarhoşları neyin günah neyin sevap olduğunu fark edemez.
Aşk sarhoşları kimin padişah kimin köle olduğunu ayıramaz.

Nâzenîn bedenleri hizmet yolunda kırılmıştır.
Kalpleri sohbet ile kuvvet bulmuştur.

Âşıklar semâya kalktıklarında,
Muhabbet nûrları ufuklara saçılır.

Onların vasıfları,
الذین يستمعون²²⁰ de zikredilmiştir.

Onlar zâhirde konuşurlar.
Lâkin içlerinde vecd hâlinedirler.

²²⁰ Zümer 39/18. “Söylenenleri dinleyip de en güzeline uyan kullar”

Onlarla sade konuşmak gerek.

Kalpler onların yanında dağlanır.

Sırrı olan herkes uzaklaşır.

En hoş sohbetleri günahsızlardır.

Onlar doğru yoldan sapmadılar.

Şimdiye dek günahlar ile kirlenmediler.

Bundan sebep kalplerde en tesirli kelam onlarındır.

En kabule şâyân usûl onlarındır.

NEY

Ney sesi elemden hâlî değildir.

Hasreti de hüzünden hâlî değildir.

Tepeden tırnağa yaralı olmalarına rağmen,

Âşık nefesidirler.

Kulaklara dilsiz işittirirler.

Akla, ruha ve kalbe sözsüz taşırlar.

Ateşler iniltilerinden tutuşur.

Neylerinden kızışıır.

Parmaklarda ney çalınınca,
Kalp yaralarından kan akıtır.

Kalpdeki dert âşikâr değildir.
Yaradaki kan hiç sızmaz.

VECD

Vecd, vücûd olmadan gerek.
Kalbin, buhurdanlıktaki ud gibi tütmesi gerek.

Dilin içinden ateş çıkar da,
Âlemler odununu tutuşturur.

Onun ateşinden haberdâr olan her kalpte,
Onun yangınından bir eser bulunur.

Aşk, akıl zincirini çözdü.
Zira bedendeki kalp kafesteki kuş oldu.

Sendeki aşk güneşi, ufuklara yayıldı.
Zira kalpteki aşk yangındaki ateş oldu.

Ruhun cezbesi rûhânî bir zevktir.
Nefisler ise cismânî haz peşindedir.

RAKS

Eğer bu hareket kendiliğinden olursa raks olur.

Kendiliğinden olmazsa nâkıs olur.

Her zaman raks etmek abestir.

Kalp yaralanır, beden bîtap düşer.

Sırrını ifşâ etme.

Nefsini kışkırtma.

Kalbinle iştirsen o semâdır.

Şayet vecdden dolayı raks edersen o baş ağrısıdır.

Eğer gönlün yâr özleminde ise,

Kuşun kafeste işi ne?

Mavi kubbede o kuşu,

Yüz bin av kuşu avlar.

Gözyaşlarından gül biçmen gerek ki,

Efendi muradına ersin.

Güneşe ve aya bakıp,

Gemisini fırtınalardan korusun.

Çünkü denizin dibine ulaşıncı,
Gerektiği gibi hazır olsun.

ŞEYH

Şeyhin arkasında tökezleyerek yürüme.
Nefsini aç bırakma.

Tecrîd yolunu canavara sorma.
Ebu'l-fuzûl'dan haber alma.

Ejderha yaraya nasıl merhem olur?
Âmâ göz hastalığına nasıl devâ bulur?

Şeyhin rehber olması gerek.
Sâlikin çevik ve bilgili olması gerek.

Kalpleri dertli olanların,
Yaman bir aslan olması gerek.

Şerîat bâdesinden içenlerin,
Pîrine hizmet etmesi gerek.

Kalpleri renkten renge girmez.
Hile tuzak bilmez.

Dünya pazarında alakaları yoktur.

Mahlûkâta zulümleri yoktur.

Şeyhimiz büsbütün göz ve kulaktır.

Sırrı mahrem ve ketumdur.

Sarhoş dîvâne olmuştur.

Aşk şarabıyla bîçâre olmuştur.

Hak ile olan pîre,

Gayp sırları ifşâ olmuştur.

Sözleri incidir.

Ayak bastığı topraklar gözlere sürmedir.

MÜRÎD

Sâlik olmak Hakk'a tâbî olmak,

Ona râğbeti olmaktır.

Sâlik kendini,

Ölü gibi teslim eder.

Mürîd bidâyette sebatkâr değildir.

Tövbesinde sâdık değildir.

Kendini sınımayan kimseye,
Sırlarını nasıl açacaksın?

Uyurlar iken onlara mürîd nâmını kullanma.
Ölü kuş yoluna pusu kurma.

Onlar o erler hürmetine,
Çöllere koyuldular.

Her bir şeyi orada görürsün.
Zira hak talipleri bu yolda ererler.

Bu makama erişmeye gayret et.
Çatıya ulaşmak için merdiven yap.

Ta ki sana gayp hakikatleri izhâr olsun.
Gayp inceliklerinden haber alsın.

RİBAT

Hankâh mutlu kuşların yuvasıdır.
Yaşam bahçesi, vefâ bostanıdır.

Bu mekânda has sûfiler,
صِبْغَةَ اللَّهِ²²¹ hırkasını giyerler .

Nişanlarının olmayışı,
Onların nişanıdır.

Kalpleri dert ve elemle doludur.
Sabah akşam zikir içerisindedirler.

Rahatlık nakşını kalplerinden sökerler.
Gönüllerine yara, ruhlarına gam vururlar.

İnsan ve âlemden fariğdirler.
Hepsi matem elbisesine bürünmüşdürler.

TASDÎK

Onların boyunları,
Bükülmüş keman gibi eğridir.

Bozuk fikir içinde olanlar,
Hedeflerine ulaşamazlar.

Zira kalp doğru olunca,
Vehim ona giremez.

²²¹ Bakara 2/138. “Allah’ın boyası”

Din safında dosdoğru olasın ki,
Saadet ve yakîn sahibi olasın.

Eğer anlayıp kavramışsan,
Gösterişten uzak dur çünkü bu şirktir.

Sevgiliye tâat harâbâttadır.
Çünkü onun gayrısı lât putundandır.

Kulluk yolunda muhlis ol.
Saf altın gibi sâfi ol.

Din deryâ gibidir, kalp dalgıç gibidir.
Gece lambası ve cevheri ihlastır.

Kibir ve riyâdan temizlendiğin zaman,
Korku yok sana.

TEVEKKÜL

Bunların ardından tevekkül bahçesini ara.
Gül goncasının keyif kokusunu ara.

Talep ettikten sonra nâil olmak güzeldir.
Onun talep etmeden olması daha da güzeldir.

Ondan isteyen zengindir.

Ona muhtaç olan müstağnidir.

ربي الله²²² herkesi terbiye eder.

حسبي الله²²³ kullarına yeter.

Arzuladığın ne varsa ondan iste.

Elini mahlûkâta açma.

Kuldan isteme bu kötü bir şeydir.

Mahlûkâtın methetmesinde yergi yatar.

Aşağılara değer verme.

Rabbinden iste bu sana kâfidir.

Senin müşkülünü bir âciz nasıl çözer.

İnsan hâcetini bir dilenciden nasıl ister?

Kullar rızkını Mevlâ'sından,

Kolayca ister.

Kul muhlis olunca,

Lokmasını ancak has mutfağından yer.

Aşk kadehinden bâde içmek ruhlara yarar.

Allah aşkı en üstünüdür.

²²² Mûmin 40/28. "Rabbim Allah'tır."

²²³ Tevbe 9/129; Zümer 39/38. "Allah bana yeter"

Kendine gel ve benden öğüt al.

Kullara bel bağlama.

Ey dost, nefisini yorma.

Ekmeğini Cenâb-ı Hak'tan iste.

SABIR

Murâdına erinceye dek sabret.

Kadehinde kaybolduktan sonra vâsıl olacaksın zira.

Bilmez misin melikler zamanla başa geçerler.

Hilal, iki hafta sonra olur dolunay.

Sabır ile erer, kuru dalında meyve.

Sabır, gönlü gamdan çeker.

Buluttaki damlalar,

Sabırla bitirir gülü.

Maîşet sabırla genişler.

Damla, sabır ile deler kayayı.

Sabretmek Eyüp'ün derdini dindirir.

Yakup'a ferahlık verir.

İnsan muradına sabır ile erer.

Kâbe'ye koşmakla varılmaz.

ŞÜKÜR

Şükür vahşî bir hayvandır onu avla.

Şükretmek yırtıcı bir kuştur onu yakala.

Çok şükretmek nîmeti artırır.

Bereket izâfe eder.

Onun cömertliğine rağmen niçin gam duyarsın?

Zira senin için dışın onun nimeti ile doludur.

KANAAT

İnzivâyâ çekil ve tâatte azimli ol.

Onun sana verdiği ile kâni ol.

Dünyada kanaatten daha üstün kazanç yok.

Malın yok olmasından başka bir sonu yok.

Akıl cevherine sahip olursan,

Güneş hazinesine mâlik olursun.

Bu amellerin en üstünü olduğu gibi,
İzzet, makam ve emellerin de temelidir.

Kim meşâlesini, kanaat şûlesinden tutuşturursa,
Gönlü, hevâdan kurtulur.

Bilir misin bu saadet hangi ilimdedir?
Şerîatta ibadete kâni olmak nedir?

İRÂDE

O âciz, umutsuz ve umursamazdır.
Padişah sarayında zemin döşeyen bir köledir.

Her yerinde,
Koşturup durur.

Sarayın zeminini öper.
Sipahiler atları altında onu yastık yapar.

Bekâ içinde şaşkın âvâresin.
Fenâ içinde yanan odunsun.

TEVBE

Sâlik nasûh tövbe ederse,
Her dem âlemler açılır.

Tövbenden tövbe et zira tövbe sadece kelim değil.

Kelamın tekrarı uykunun tekrarı gibi değil.

İnilti virdi ve âh u figân hediyeleri ile,

Kibirlemeksizin onun dergâhına git.

Ne zamana kadar inkârcı câhilliğın devam edecek?

Ne vakit kirli isyanın bitecek?

Yapabiliyor iken tövbe et.

Tenini göz yaşıyla ıslak et.

ÂŞIK VE ÂRİF

HIRKA

Zâhirini hırka ile nûrlandır.

Bâtınını yanmakla misklendir.

Dünya lacivert elbisesini giymiş,

Güneşin ateşini ruhlara taşıyor.

Sûfinin süsü yamalı hırkadır zira o,

Hava üzerinde bir seccadedir.

Âriflik hayret ve istikrar makamıdır.

Aşk mârifet meydanının nûrudur.

Âşıklık samimiyet ile olur.

Yapabilirsen bu yola baş koy.

Kim âşık olursa, aşktan kaçar.

Aşk kimi kendine bağlarsa onu katleder.

Kim onun malına elini uzatırsa,

Onu azarlar kahreder.

Onun şarabı yıllanmış, tesiri güçlü bir şaraptır.

Onun hurması, dikenli yaralayan bir meyvedir.

Onun şarabını tatma ki zehirlenmeyesin.

Zira onu içen kendi kanını içen sarhoş bir aslan olur.

Aşk bu kimseye nasıl yanaşacak?

Kalp bu aşkla nasıl huzur bulacak?

Sohbet etmek istiyorsun, akıbeti arıyorsun.

Elini tenden uzak tut, su gözesi ile yıka.

Bu alandan yürü ayrıl.

Hiç lezzet ve rahat yoktur zira.

ÖLÜM

Bu cihan alacağını sonra alan bir ariyeci/tefecidir.

Bu yolda azimli ol zira hedef ahirettir.

Günahları azalt, amelleri çoğalt.

Azığını sırtlan ve onu asıl yurduna götür.

Hazine, beraberinde taşıdığıdır.

Bıraktığın ise vârislerin nasibidir.

Ecel geldiği vakit kim kurtaracak?

Mal mülk ve makam toz olacak.

Saraylar inşa edenler hepsini bırakacak.

Sadece amellerini götürecek.

Kisrâların güneşi ufuklarda battı.

ما لها من فواق²²⁴, dan dolayı yerle yeksân oldu.

Çok güldüğün vakit ölümü hatırla.

Gidenler geri dönmezler zira.

Ölüm pusuda beklemektedir.

Kendi işinden nasıl gâfil olabilir?

²²⁴ Sad 38/15. “Geri dönüşü olmayan korkunç bir ses”

Kafîle yola çıktı.

Evler kilitsiz bırakıldı.

Düşün seni bu yolda koruyup kollayan kimseyi.

Toprak altında can yoldaşı olan kimseyi.

TARİKAT

Şerîatın arkadaşlık ettiği,

Bu yolun sonunda tarîkat vardır.

Nebîler bu yola gönderdi.

Velîler bu yolu anlattı.

İnsanlar cennete bu yoldan ulaştı.

Kim cenneti arzu ederse buradan geçsin.

Seferi güzeldir, yolu mâmurdur.

Âzatlılar ve kervanlar menzilidir.

Ovası düzdür.

Üstü jâle kaplamış lâleler ile doludur.

Yemyeşil bahçesi,

Seneden seneye baharı ne de güzeldir.

O yolun yolcusuna koşmak yaraşır.
Belâ ve musîbetlere düşer, bunlarla yaşar.

Uyanık sâlik,
Gönül yolundan haberdardır.

Nefsine kâdir olanın seferi,
Bâtın ve zâhir olmuştur.

Kalbi emin,
Elbisesi ve gönlü pâktır.

Onun işi gece gündüz sefer ve zikirdir.
Onun zikri uykuda uyanıklıkta devamlıdır.

O hizmete lâyık ve yaraşırır.
Onun arkadaşlığı vefâlı ve dâimdir.

O gam ve kederine rağmen,
Mutludur ve azla iktifâ eder.

Bütün şehvetler nefsinden kesilmiştir.
Bütün pislikler nefsinden temizlenmiştir.

O gece halvetinde mum gibidir aşk ateşi ile etrafını aydınlatır.
Lâkin zikri ile âsûdedir.

Niçin rehbersiz ve hedefsiz,
Kendini dünyaya adarsın?

GÖNÜL INTİBÂHI TEFEKKÜR

Dağınık düşüncelerini topla ki,
Hakikatlerden haberdâr olasın.

Kulun bir an tefekkürü,
Altmış sene ibadet etmesinden evlâdır.

Tefekkür kanattır.
Akıl da daldan dala uçan kuş.

Gönül, kuşun bindiği daldır.
Her iki âlem de kanatları altındadır.

O kuş şu yeryüzünde,
Kâh kilim olur, kâh dal üstünde arş olur.

Her dem yeni bir tecrübe.
Her vakit yeni bir av bulur,

Kâh ay ışığından lokma yer.
Kâh keskin güneşten.

Kâh yıldızların altından uçar.
Arş ve kürsiye yavaş yavaş ulaşır.

Bazen akıl güvercinini yakalar.
Bazen de uherî yıldızı onu kapar.

Her şeyden fâriğ olunca,
Hepsinin arasından lokmasını kapar.

Avlanabilmek için Hüsrev olmak gerek.
Her yiğidin harcı değildir avcılık.

Kör kuşla ne yapayım?
Kafası kanadı kırık kuş ile ne yapayım?

ZİKİR

Gönül kuşunu tefekkür ile avlamayı öğren.
Bülbül dili olan zikri öğren.

Hakk'ı zikretmek,
Dilini terbiye eder.

Lâ ilâhe illallah zikrini söylemek,
Ruhuna da gönlüne de şifa verir.

Gönlün ondan haberdâr olarak zikrederse bu böyledir.

Aksi takdirde bu kuru gürültüden ibâettir.

Herkes rûhunu onun zikriyle doyurur.

Kalp ise ancak onun zikri ile sükûnet bulur.

Onun ismi ehadiyyet isminin sırrıdır.

Ebedî saâdet kimyasıdır.

Onun ismi hoş ezgili papağanın nağmesidir.

Binlerce gönlün destanıdır.

Kumrular her seher vaktinde,

Güzel nağmelerle onun kapısında şakırlar.

Papağanlar da bu nağmelere destek verirler.

Bülbüller yapılan bu icrâyı dinlerler.

Keklik kuşu ise şakımaz.

Sen ancak onun hasret ve iniltisini bulursun.

Altının eridiği gibi erimeyen bir hasret,

Guguk kuşunun hasreti gibi olamaz.

Gönül sevgiliyi zikirden acze düşünce,

Şevk imdâda gelir onu silker.

ŞEVK

Şevk ve iştiyak,
Allah aşkının gereğidir.

Onun yanında güneş mârifettir.
Şarabından bir yudum mârifettir.

Şevk, gözcü kalplerin mumudur.
Gönlü yanmışlardan bir şûledir.

Hasret hânesinin nûru,
Âşıkların sînesini yakan bir kokudur.

Kumrunun iniltisini duyduğunda,
Ondaki yakarışı işitirsin.

Bağdaki selvi de aşk sebebi ile inler.
Daldaki kuş da.

Gökler şevkden dolayı titrer.
Bundan sebep elemelenir cümle melekler.

ZEVK

Şevk ateşi barındırmayan gönül,
Zevkin tadından mahrumdur.

Beden otağdır, kalp onun emiri.
Zevk olur onun çeşnicisi.

Hayat onun yanındadır.
Lütüflar onun dostudur.

Aşkî oyun yapan âşıklar,
İki cihanda zevkle övünürler.

Lütuf mahreminde âşık gibisi yoktur.
Âşıkların bütün yolları lütuf âlemine ulaştırır.

Lâlelere saba rüzgârı gönderir.
Aşk yoluna delil olur.

Kameri örtülü değildir.

Onun yanında mânâyâ mahal yoktur.
Harfler onun kokusuydur.

Zevk âlemi bana hibede bulunur.
Aşk bana kâfi gelir.

Zevk hikayesini âşık ile an.
Bâkirlerin birbirine olan heyecanını an.

AŞK

İnsan aşksız taşa döner.
Kalp aşk ateşi olmadan küle döner.

Hayat aşktan ibarettir.
Kalp ve ruh aşktan ödünçtür.

Aşk yolunda sırlı bir yâr gerek.
Onun sırrını gönülden siper etmek gerek.

Başındaki devran,
Pergel gibi dönene değin bitmez.

O dairede öyle bir döner ki,
Pergelin ayağı düşmez.

Sevgilinin perçemini öpmek için,
Canlarını kurban ederler.

Zü'l-celâl'den yakîn olarak,
Kâh طه²²⁵ kâh کس işitirler.

²²⁵ Hurûf u mukattaadirlar.

Mevlâ'ya senâ eder.

Aşk ateşiyle رينا derler.

Ey Melik, biz senin huzuruna ehil değiliz.

Bize aşk ateşi ve elemi gerektir.

Ey Melik, biz âciz ve âsileriz.

Senin kerem eteğine tutunmuşuz.

Ne vakte kadar acziyetimiz sürecektir?

Ne zamana değin fakirliğimiz devam edecek?

Baştan aşağı günah doluyuz.

Ağlıyor, sızlıyor ve inliyoruz.

Senin lütfun mahcup asilere imdât eder.

Kırılmış kalplere sükûnet verir.

Rahmetin, mazlumların sığınağıdır.

Keremin, kimsesizlerin ve yalnızların habibidir.

Hilmin, rezillerin perdesidir.

İlmin, mecnûn âşıkların bahanesidir.

Lütfun, aylak ve âcizlerin imdadıdır.

Fazlın, fakirlerin sığınağıdır.

Korkuyoruz, fazlındır bizim sığınağımız.
Senin adaletini bilmeye yetmez imkanımız.

Rahmetin cürmümüzü geçti.
İzzetin rezilliğimizi aştı.

Acziyet ve niyaz ile olan tâat,
Yüz bin hac ve namazdan efdaldır.

Senin bize azabın olmasa ne acayip olurdu.
Lütuf ve affın olmaması ne acayip olurdu.

MÜNÂCÂT

يا ذاالجلال Ey kalplerin cilâsı,
Yaraların merhemi!

Sususuz bize bir katre gönder.
Hediyelerinden bir pay gönder.

Biz garibiz sensin bizim çâremiz.
Biz fakiriz sanadır niyâzımız.

Her gece senin rahmetini isteriz.
Her sabah ümîdinle uyanırız.

Senin rızan için yataktan kalkar,
Senin mağfiretin için uyku elbisesini çıkarırız.

Nice gece Rabbenâ,
ربنا ظلمنا²²⁶,yı virt edindik.

Biz kimseye انت مولانا²²⁷ demedik.
Hiç dillerimizden ارحمنا²²⁸,yı eksik etmedik.

Sen halîm ve şekûrsun bizi bağışla.
Sen ezelden beri rahîm ve ğafûrsun.

Kullarından razı olmazsan eğer,
Müşküllerimiz çözülmemiş meğer.

Onlar fukarâdır, sığınacakları bir yer,
Şikâyet edecekleri bir kimse yoktur.

O affetmedikçe, kalplerden gam eksilmez.
Hazînesi eksilmeyen rahmetinle rahmet et.

Biz mücrimlerin günahlarını ört.
Biz miskinleri mahrum bırakma.

²²⁶ Araf 7/23. “Rabbimiz biz kendimize zulmettik”

²²⁷ Bakara 2/286. “Sen bizim Mevla’mızsın”

²²⁸ Bakara 2/286; Araf 7/155; Müminin 23/109. “Merhamet eyle”

Senin kapında îtikaf eder.
Günahlarımızı îtiraf ederiz.

Cömertliğine ümitvâriz.
Af eteğine tutunanlarız.

Secdede toprağı kanlarımızla bularız.
Senin kapının halkasına asılırız.

Yüzümüz toprağı hasır gibi yapıştı.
Kalbimiz, mihrâba ateşle duman gibi yapıştı.

Kalplerde ateş kandil gibi oldu.
Senin kapında çehre zembilli dilenci gibi oldu.

Senin eşiğinden kalkmayacağız.
Senin hanenden başka bir yerde oturmayacağız.

Bize lütuf ve keremini vermedikçe,
Yüzümüzü toprağından kaldırmayacağız.

Îtikaftan fayda gelmeyince,
Ruhlarımızı senin sofrana yönelttik.

İhsânına layık olmamama rağmen,
Bugün benim bayramım, kadir gecesi şefaâtçim.

Benim bayramım ne evdedir ne başta.

Benim bayramım رَبَّنَا انزل²²⁹ dir.

Kimin bayramı hilâli görmek değilse,

Onun bayramı ذُو الْجَلَال²³⁰ in vechini görmektir.

Bu Senâî herkesten daha isyankâr,

Daha kara yüzlü.

Yoldan saptı.

Şaşkına döndü.

Günahlarımın çokluğundandır.

Benim mahcubiyetim.

Zaten az olan,

Amellerim de hebâ oldu.

İniltilerim ve âh u figânlarım,

Yaşadığım müddetçe devam edecek.

Göz yaşına bedel kan ağlıyorum.

Taşlaşmış kalbimden akan bir kan.

Senin yolundan başka yolum yok.

Senden başka koruyam yok.

²²⁹ Maide 5/114. “Rabbimiz sofrayı indir”

²³⁰ Rahman 55/27. “Celal sahibi”

Kul günahlara saplandığında,
İsimlerinden غفار ismi yetişir imdada.

Ben günahlarla kirlenmişim sen ise pâksın.
Zaten kirden başka ne beklenir ki topraktan.

Bana bir pay ayır.
Bu garibe bir parça gönder.

Kediye sofrandan bir nimet ihsan et.
Bir kemik ver, köpekten az değilim ben.

Cennet nimeti bu kula çoktur.
Rahmetinden bir tatlı su damlası kâfidir.

Kalbimin kanıyla iki nehir akıtıyorum.
Afv u fazl denizinin dalgaları nerede?

CEHENNEM

Seni saçından çekip,
Karanlık yurdu cehenneme atarlar.

Yılanlar, akrepler bedenini sokar.
Ateşten bukağılar boynuna dolanırlar.

Zâhidler saç örgülerinden,
Âlimler sarıklarından çekilirler.

Yüzleri karga gibi siyah kesilir.
Alınları ve göğüsleri dağlanır.

Âsînin ameli yüz bin nasihat oldu.
Bedeni ve giysisi kömür oldu.

Mazeret kapısı kapandı.
Mâlik'in²³¹ eli herkese açtı kapıları.

Ah! Lütuf eli uzanmasa insanlara,
O dehşetten kurtulamazdı kimse zira.

O ki insanları cehennemden çıkarır.
Cennete sokar.

O ki geceyi gündüzden çıkarır.
Beyaz kara yeşil bahar sokar.

O ki kötülüğü iyiliğe tebdîl eder.
Mâsiyeti tâate çevirir.

İnsanları ebedî yola sevk eder.
Onlara makam mevkî ve mülk ihsan eder.

²³¹ Cehennem bekçisi melek.

CENNET

Cennet emniyet mekânı,
Tatmin ve saadet menzilidir.

Rahat yeri, sürûr sarayıdır.
Toprağı miskten, amberden ve kâfurdandır.

Sunumu rûhânî bir ışıltı,
Alanı nûrânî bir parlaklıktır.

Odaları yâkuttan, çadırları altından,
Toprağı zâferândandır.

Suyu hoşça, esintisi yumuşakça,
Kadehi altından, şarabı tesnîmdendir.²³²

Cennetin nûru her tarafını kaplar.
Hûrileri cilve güzelidir.

İçkisi zencebîl katığından,
Suyu selsebîl gözesindedir.

Hûriler tertemiz ve güzeldir.
Her cimâdan sonra bâkiredir.

²³² Mutaffîfin 83/27. “Cennet şarabı”

Hûrilerin tükürükleri baldır.

Cennet ırmakları şaraptır.

Kuşları bazen uçar görürsün bazen kızarır

Hûrileri bazen baldırda oturur bazen kucakta uyur.

Hûri dalgaları avluda birbiriyle çarpışır.

Dâvûd sesi Zebûr okur.

Nebiler omuz omuza durur.

Veliler bitişik oturur.

Ölüm eleminden ve harap olmaktan âzâttırlar.

Kabir sıkıntısından ve azap korkusundan berîdirler.

Cennet tümüyle ebedîlik,

Ziynet ve kavuşma yurdudur.

Eşin hûri,

Dostların ve hizmetçilerin nûrânîdir.

Orada arkadaşların,

Zü'n-nûn ve Şiblî misâlidir.²³³

Gılmânların ise saklı inciler gibidir.

Bahçesi muazzam, sâkîsi ölümsüz, şarabı tertemizdir.

²³³ Önemli tasavvufî şahsiyetlerdir.

Döşegi gökte uçar.

Arş onunla gölgelenir.

Orada ebedi mülkiyet elde edersin.

Melikle beraber oturmakla şâd olursun.

ادخلوها ²³⁴ kelimesinden, سلام hitabından,

Başka bir şey duymazsın.

Bu rahata,

Âşıklardan değilsen nâil olamazsın.

NAZAR-I İLÂHÎ

Ey Melik, biz senin cemâline âşığız.

Celâlinin zuhûrunu bekleyenleriz.

Eğer cennet o güzelin güzelliği ise,

Güzellik olmasa da o güzelin kullarıyız biz.

Biz ne âb-ı hayat takipçileri,

Ne cennet tâlipleri değiliz.

²³⁴ Zümer 39/73. “Cennet’e girin; Selam olsun”

Bahçelerle,
Kebab ve şaraplarla ne yapalım biz?

Biz sana kavuşmaktan başka bir şey istemeyiz.
Biz ancak senden seni talep ederiz.

Ne zamana kadar bal ve süt ile aldatılacağız?
Ne zamana kadar lokma ve elbiseyle cefâ çekeceğiz?

Özlem ateşinde eridik.
Aşk oyununda yenildik.

Fukarâya inci elmas ser.
İçenlere şarap ver.

Başımıza taç, tenimize ipek,
Bunlara ihtiyaç yoktur pek.

Biz bunlarla yetinmeyiz.
İhtirâsımız daha fazladır.

Derdimizin devâsı,
Yaramızın merhemi sendedir.

Biz bu şartlara göre şekillenmedik.
Bu kıymetle bizle dostluk yapmadın.

Bizi yoluna hidayet ettin.
Kalplerimize sevgini koydun.

Bizimle muhabbet başlattı.
Nimet ve lütuf verdin.

Sana kulluk edip,
Sana kavuşacağız.

Ey melik biz,
Senin önünde değişemeyiz.

Lütfunun peçesi açılınca,
Hitapla tecellî eder.

ACZ

Ben müflis isem de sen cömertsin.
Ben günahkâr isem de sen merhametlisin.

Affa layık olmasam da,
Af senin fazlınla kolaydır.

Günahımda rızân yoksa da,
Bu senin kazândır.

Ezelde kaderlerimizi takdir ettin.
Sonra sebepler yoluyla gerçekleştirdin.

Affet bizi ya Râb!
Zira engin rahmet denizin derindir.

Rahmet, lütuf ve kerem senin sıfatlarındır.
Maksat olmadan her şeyi yaratmaya kâdirsin.

Ey Melik, bana umut ver.
Merhamet et.

Halvetimi gelin gerdanlığı ile tezyîn et.
Benim sana niyâzımdan başka tesellim yok.

Kim bu kelâma kulak verirse,
Dünya ve âhiret ilimlerini toplamış olur.

Zira *İhyâ* ve *Kimyâ*²³⁵, da,
Ne varsa ona ziyade ettim.

Çünkü bu mertebedeki tefekkür sahibi dünyaya ibret nazarı ile bakar.
Kim de bundan nasiplenmez ise kıyamet günü ona şefaât yoktur.

Ya Râb, kelimimin dağınık olması,
Deli dîvâne oluşumdandır.

²³⁵ Gazzâli'nin meşhur iki kitabı.

Şefkat ridânı sarkıt üzerime.

Merhamet hazinelerinden bahşet bir dâne.

Günahlarımı ölüm anında hoş gör.

Zira rızânı kaybederim diye titremekteyim.

Kalbimi ru'yetine müştâk kıl.

Dilimi zikrinle ıslak.

SONUÇ

Hakîm Senâî 464/1072 yılında Gazne’de doğmuş. Bir müddet methiye şairi olarak şiir söylemiş ancak Külhân-ı Layhâr ile karşılaştıktan sonra dış dünyayı elinin tersiyle iterek takva ve fazilet yolunu seçmiştir. Böylelikle iç dünyasına yönelmiş ve Fars şiir tarihine damga vuracak eserler inşa etmiştir. Düşünceleri köklü bir değişim sürecinden geçmiş, sözleri yeni anlamlar ve derinlikler kazanmıştır. Bütün bu gelişmeler şairin hayatında önemli dönüm noktaları olarak yerini almış, özgün bir tarz oluşturması yolunu açmıştır.

Araştırmalarımız dahilinde Senâî hayatı boyunca dinî, tasavvufî konuları içeren meşhur eseri *Hadikatü’l-hakika ve şerî’atü’t-tarikayı*; insanın hakikat arayışını anlattığı *Seyru’l-ibâd ile’l-meâdı*; Kasîde, gazel, terkîb-i bend, tercî-i bend, kıta ve rubâîlerden oluşan *Divan’ı*; *Akılnâme* ve bu eserle aynı addedilen *Senâî âbâd*; *Aşknâme*, *Kârnâme-i Belh*, *Tahrîmetü’l-kalem*; on yedi mektuptan oluşan *Mekâtîb*, *Bâğ-ı İrem*, *Ğarîbnâme* ve *Tarîku’t-tahkik* isimli eserleri kaleme aldığı görülmektedir. Bununla birlikte *Bâğ-ı İrem*, *Ğarîbnâme* ve *Tarîku’t-tahkik* adlı eserlerin kendisine aidiyeti kesinlik kazanmamıştır. *Akılnâme* ve *Senâî âbâd* isimli mesnevilerinin de aynı eser olduğu görülmektedir.

Akılnâme adlı eser hicri 1332 yılında Celâlî tarafından Gazne’de matba-ı Senâî’de basılmıştır. Başka bir nüshasına rastlanılmamıştır. Ancak *Senâî âbâd* adı altında hicri 1348 yılında Müderris Razavî tarafından Tahran Üniversitesi tarafından basılmıştır.

Senâî hem yaşantısıyla hem yazdıklarıyla tasavvufa katkıları oldukça önemli bir şahsiyet olmuştur. Özellikle tercüme etmeye çalıştığımız *Akılnâme* adlı eserinin de bu konudaki önemi unutulmamalıdır. 547 beyit içeren bu mesnevi tasavvufun temel kavramlarından bahsetmektedir. Bu mesnevisinde de tasavvufî fikirlerini kalenderiyât denilen ifade kalıplarıyla aktarmıştır.

O, *Akılname* adlı eserinde aşkı akla üstün tutmuş, aşkı hayatın anlamı olarak görmüştür. Ancak akı geri plana atmamıştır. Şeyh olmadan sülûkun bir öneminin olmadığını vurgulamış, tarikatın ve sâliklerin özelliklerinden, mârifet bilgisinden ve âriflerin vasıflarından bahsetmiştir.

Tasavvufî görüşlerini Farsça dile getiren Bâyezid-i Bistâmî, Hallâc-ı Mansûr, Hâce Abdullah-ı Ensârî gibi ilk mutasavvıfların görüşlerinden beslenerek kendi tasavvufî birikimini şiire yansıtan Senâî ile tasavvufî şiir geleneği başlamıştır. Attâr, Sa'dî, Hâfız ve Mevlânâ gibi şairleri hem şairlik hem de tasavvufî yönüyle etkilemiştir.

KAYNAKÇA

Abdurrahman Câmî. *Nefahâtu'l-üns*. Trc. Lamii Çelebi. 1993.

Ahmed Gazzâlî. *Aşkın Halleri-Sevânihu'l-uşşâk*. Trc. Turan Koç - Mehmet Çetinkaya. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2004.

Armutlu, Sadık. “Arap ve Fars Şiiri Bağlamında Gazel Türünden Gazel Nazım Şekline Geçiş”. Sempozyumu Bildirisi, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana, 20 Ekim 2012.

Ateş, Ahmed. “Senâî”. X: 476. İstanbul: MEB İslam Ansiklopedisi, t.y.

Avcı, Casim. “Şeyh”. İstanbul: DİA, 2010.

Avfi. *Lübâbu'l-elbâb*. Londra, 1906.

Bilkan, Ali Fuat. *Nâbî Divanı*. İstanbul: MEB yayınları, 1997.

Bolay, Süleyman Hayri. “Akıl”. İstanbul: DİA, 1989.

Ceyhan, Semih. “Semâ”. İstanbul: DİA, 2009.

Çağırıcı, Mustafa. “Tevekkül”. İstanbul: DİA, 2012.

Çiçekler, Mustafa. “Mesnevî”. XXIX: 320. Ankara: DİA, 2009.

Ebu Hafs Ömer es-Sühreverdi. *Gerçek Tasavvuf*. Trc. Dilaver Selvi. Ankara: Semerkand Yayınları, 1999.

Ebu Nasr Serrac et-Tûsî. *el-luma'*. Trc. Hasan Kamil Yılmaz. İstanbul: Altınoluk, 1996.

Ebu'l-Gazi Bahadır Han. *Şecere-i terakime*. Mezar-ı Şerif, 1660.

Eflâki, Ahmet. *Menâkıbu'l-ârifîn*. Trc. Tahsin Yazıcı. Hürriyet Yayınları, 1973.

Hücvirî, Ali b. Osman Cüllâbî. *Keşfu'l-Mahcub Hakikat Bilgisi*. Trc. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh, 1982.

Kâşânî, Kemâlüddîn Abdürrezzâk b. Ebi'l-Ganâim Muhammed. *Tasavvuf Sözlüğü*. Trc. Ekrem Demirli. İstanbul: İz Yayıncılık, 2004.

Kelâbâzî, Ebû Bekr Tâcülislâm Muhammed b. Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya'kûb el-Buhârî *Doğuş Devrinde Tasavvuf Taarruf*. Trc. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh, 1992.

Ergin, Ali Şakir. "Ferezdak". İstanbul, 1995.

Ethê, Hermann. "Catalogue Of Persian Manuscripts". 1: 572. Oxford: India Office, 1903.

Hakîm Senâî. *Akılnâme*. Ed. Celâlî. Gazne: Matba-ı Senâî, 1332.

Hakîm Senâî. *Dîvân-ı senâî*. Ed. Müderris Razavî. 1968.

Hakîm Senâî. *Hadîka*. Ed. Müderris Razavî. Tahran, 1329.

Hakîm Senâî. *Mekâtib-i senâî*. Ed. Ahmed Nezîr. Kabil: Kabil Üniversitesi Edebiyat ve Beşeri Bilimler Fakültesi, 1937.

Halîlî. *Ahvâl-i âsâr-i Hakîm Senâî*. Kabil, 1315.

İmam Gazzâlî. *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*. Trc. Ahmed Serdaroğlu. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1974.

İmam Gazzâlî. *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*. Trc. Ahmed Serdaroğlu. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1974.

İmam Gazzâlî. *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*. Trc. Ahmed Serdaroğlu. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1974.

İmam Gazzâlî. *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*. Trc. Ahmed Serdaroğlu. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1974.

İmam Gazzâlî. *Kimyâ-yı saâdet*. Trc. Faruk Meyan. İstanbul: Bedir Yayınevi, 2013.

Kalkandelen, A. Hilal. “Marifetnâme’de Senâî”. *Bütün Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri Sempozyumu (16-18 Kasım 2011 Erzurum) Bildiriler*. 2012. 307-313.

Kara, Mustafa. “Hikmet”. XVII: 518-519. İstanbul: DİA, 1998.

Katip Çelebi. *Keşfu 'z-zunûn*. Beyrut: Dar-i ihyai't-türa's'il-arabi, 2008.

Kırlangıç, Hicabi. “Mevlâna’da Senâî Etkileri”. *Nüsha: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi IX/28 (2009): 7-32*.

Kuşeyrî, Ebü'l-Kasım Zeynüli'slâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik-. *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*. Dımeşk: Dâru'l-Kuba, 2000.

Küçük, Osman Nuri. “Mevlânâ’nın Üslup, Tasavvufî Fikir ve Meşrep Kaynaklarında Senâî”. *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi VI/14 (2005): 455-472*.

Merçil, Erdoğan. “Gazneliler”. XIII: 484. İstanbul: DİA, 1996.

Mevlânâ. *Dîvân-ı kebir*. Trc. Abdülbaki Gölpınarlı. Ankara, 1992.

Mevlânâ. *Dîvân-ı kebir*. Trc. Abdülbaki Gölpınarlı. Ankara, 1992.

Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî. *Mesnevî-i ma'nevî*. İstanbul, 2015.

Muzini, Ali Muhammet. *Tariku't-tahkik*. Aye, 1385.

Mücahid, Ahmed. *Mecmua-i âsâr-ı fârsiyy-i ahmed-i gazzâlî*. Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, 1388.

Öngören, Reşat. “Tarikat”. İstanbul: DİA, 2011.

- Öngören, Reşat. “Zikir”. XLIV: 409. İstanbul: DİA, 2013.
- Öztürk, Mürsel. “Hadîkatü’l-hakîka”. XV: 20. İstanbul: DİA, 1997.
- Rıza Kulu Han. *Riyazu’l-arifin*. Tahran, 1925.
- Safa, Zebihullah. *Tarih-i edebiyat der İran*. Tahran: İntişârât-ı Kaknûs, 1373.
- Safa, Zebihullah. *Tarih-i edebiyat der İran*. Tahran: İntişârât-ı Kaknûs, 1373.
- Savi, Saime İnal. “Hakim Senai ve Sayr Al-’İbad İla’l-Ma’ad”. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*. 10 (1979): 429-441.
- Savi, Saime İnal. “Senâî”. XXXVI: 502-503. İstanbul: DİA, 2009.
- Schimmel, Annemarie. *İslam’ın Mistik Boyutları*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2001.
- Schimmel, Annemarie. “Tasavvuf Edebiyatı”. *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*. Trc. Humeyra Mermer - Bayram Akbulut I/1 (t.y.): 182-195.
- Secadi, Seyyid Zıyaüddin. *Nuğmegir hadika-i irfan*. 1. Bs. Tahran: İntişarat-ı Sohen, 1374.
- Secâdî, Zıyaüddin, ed. *Dîvân-ı hâkânî*. Tahran, 1338.
- Şemîsa. *Seyr-i gazel der şi’r-i-farsî*. Tahran: İntişarat-ı Firdovs, 1370.
- Tosun, Necdet. “Yûsuf el-Hemedânî”. XLIV: 13. İstanbul, 2013.
- Uludağ, Süleyman. “Ahmed el-Gazzâli”. II: 70. İstanbul, 1989.
- Uludağ, Süleyman. “Ârif”. III: 361. İstanbul: DİA, 1991.
- Uludağ, Süleyman. “Aşk”. İstanbul: DİA, 1991.
- Uludağ, Süleyman. “Bâyezîd-i Bistâmî”. V: 240. İstanbul: DİA, 1992.

Uludağ, Süleyman. “Hallâc-ı Mansûr”. XV: 380. İstanbul: DİA, 1997.

Uludağ, Süleyman. “Marifet”. XXVIII: 54. Ankara: DİA, 2003.

Uludağ, Süleyman. “Sülûk”. XXXVIII: 127. İstanbul: DİA, 2010.

Uludağ, Süleyman - Yazıcı, Tahsin. “Herevî, Hâce Abdullah”. XVII: 225. İstanbul: DİA, 1998.

Ünver, İsmail. “Mesnevi”. XXIX: 323. Ankara: DİA, 2004.

Zerrînkûb, Abdülhüseyn. *Custücü der tasavvuf-i îrân*. Tahran: Müessesese-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, 1390.